

PLINIJE O OTOCIMA JUŽNE LIBURNIJE (*Nat. hist.* 3, 140-141 i 152)

SLOBODAN ČAČE
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 937/938:939.87](093)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 1995-11-15
Received

O južnoliburnskim otocima i obalnom pojasu Plinije govori na dva mjesta: *Nat. hist.* 3, 140-141 i 152. Oba mjesta su predmetom rasprave zbog različitih lekcija i teškoća oko točnog tumačenja.

Autor najprije razmatra pitanje otoka Colentum (*Nat. hist.* 3, 140), dokazujući da navedene udaljenosti od Jadera (30 rim. milja) i ušća Krke (*Titius fl.*, 18 rim. milja) točno odgovaraju otoku Murteru (s liburnsko-rimskim gradom Colentum na Gradini iznad luke Hramina u selu Murter). Udaljenost 18 milja od Colentuma do ušća Krke mjerena je kroz tjesnac između otoka Murtera i kopna koji je u antici morao biti plovani. Emendacija XVIII (rukopisi) > XLIII (C. Müller) je suvišna.

Autor također pokazuje da distance *Iader - Colentum - ostium Titii* valja povezati s podatkom o udaljenosti Skardone od mora (12 milja uzvodno Krkom: 3, 141). To je jedino određenje smještaja Skardone u Plinija, a ostvaruje se preko Jadera, koji je višestruko uklopljen u sustav distanci na Jadranu. Prema tome razmatrano mjesto u Plinija treba glasniti: *Rursus in continente colonia Iader quae a Pola CLX abest, inde XXX Colentum insula, XVIII ostium Titii fluminis.*

Daljnji problem je Plinijev spomen otoka *Lissa* koji je *contra Iader* (3, 152). Pregled uporabe izraza *contra X (est) insula Y* u Plinija pokazuje da *Lissa* može biti samo otok koji je stvarno nasuprot Zadru - Ugljan (možda zajedno s Pašmanom, s kojim je nekada bio spojen).

Autor smatra da je kolonija *Iader* morala dobiti važno mjesto u rimskoj kartografiji (Agripa), što je našlo odraza u drugim vrelima, počam od Plinija.

Također se razmatraju razna druga pitanja u vezi s otocima južne Liburnije u antici.

Podatke o otocima pred obalama Liburnije, uključujući i one na liburnskom jugu, Plinije donosi na dva mjesta u III. knjizi svoje enciklopedije.*

(1) U sklopu opisa liburnskog dijela Ilirika odnosno skardonitanskoga konventa Plinije spominje otočne općine (3, 139: *Curictae*, **Fulfinates*), malo zatim otočna *oppida* (3, 140: *Crexii*, *Arba*, *Cissa*, *Portunata*); naposljetku spominje i na liburnskom jugu otok - *Colentium*. Glede identifikacije odnosno topografije preostale su dvije poteškoće u tumačenju: jedna se tiče razumijevanja slijeda *Cissa Portunata*,¹ druga je povezana sa spomenom otoka *Kolenta*. U označenim poglavljima, valja to svakako naglasiti, Plinije spominje otoke uzgredno, nabrajajući općine odnosno gradove koji su na otocima (a ne na obali ili u unutrašnjosti).² Kako na sjeveru otočne Liburnije dominiraju veliki otoci, s po jednim ili dva grada, Plinijev popis dobro "pokriva" stvarno stanje. Teškoće nailaze u južnom dijelu Liburnije, u vezi s otokom *Kolentom*, unatoč (danas) široko prihvaćenom mišljenju da se radi o otoku *Murteru*; teškoće se ogledaju i u izdanjima Plinijeva teksta.³

(2) Dio posvećen jadranskim otocima u zaključnim poglavljima III. knjige pripada opisu mora koja oplakuju istočnu stranu Italije i Ilirik. Nakon općeg pregleda dimenzija opisanih prostora i napose mora koja se nalaze između Apeninskog i Balkanskog poluotoka, to je, kako pisac napominje, "drugi zaljev Europe" koji se otvara između Lacinijskog rta u Brutiju (Capo Colonna u dan. Kalabriji) i Akrokeraunijskog rta u Epiru (Kep i Gjuhëzës u južnoj Albaniji).⁴ Naposljetku su dva poglavlja (posljednja u III. knjizi) posvećena upravo otocima Jadrana (3, 151-152). Ovaj odsjek Plinijeva teksta veoma je zanimljiv, i to ne samo po podacima koje sadrži u eksplicitnom obliku, već i po elementima koji upućuju na osobito uređenje opisa jadranskog prostora i otoka u njemu. Rukopisne predaje teksta se mjestimice razlikuju pa je restitucija nesigurna, a time i ukupno razumijevanje. Nažalost i ovdje se teškoće tiču i otoka južne Liburnije.

Pokušao bih nešto više kazati najprije o pitanju identifikacije i uloge *Kolenta*, napose u odnosu na susjedna središta, *Jader* i *Skardonu*, a zatim o identifikaciji otoka *Lissa*. Zahvaljujući postupnom napretku spoznaja i glede strukture Plinijeva teksta i glede topografije istočnojadranskog primorja općenito, o spomenutim problemima vrijedi iznova raspraviti čak i onda kada se može unaprijed procijeniti da nedostaju pouzdani podaci na kojima bi se gradili prijedlozi obuhvatnih i/ili konačnih odgovora. Radi se o potpunijem razumijevanju Plinijeva teksta, pa i o tomu što se produbljuje (pre)ispitivanje podataka o antičkim pomorskim putovima i ulozi koju su imali osobito *Jader* i južnoliburnsko otočje u sustavu tih putova.

* Dugujem iskrenu zahvalnost kolegama koji su mi na različite načine pomogli kod pisanja ovog članka: dr. Brni Kuntić-Makvić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, dr. Zdenku Brusiću iz Arheološkog muzeja u Zadru, dr. Mithadu Kozličiću i dr. Vladimiru Skračiću s Filozofskog fakulteta u Zadru.

¹ M. SUIĆ, 1987; usp. i B. MARUŠIĆ, 1990.

² V. pregled hipotetičkog nacrtu Plinijeva opisa Liburnije u S. ČAČE, 1993a, 33, Pril. I.

³ Korištena izdanja: D. DETLEFSEN, 1904; K. MAYHOFF, 1906.

⁴ *Nat. hist.* 3, 97: *A Lacinio promunturio secundus Europae sinus incipit magno ambitu flexus et Acrokeraunia Epiri finitus promunturio, a quo abest LXXV.*

1. *Colentum između Jadera i Skardone*

1.1. U posebnom članku sam pokušao preispitati a zatim i potkrijepiti mišljenja da je Plinijev otok *Colentum* zapravo otok Murter, između Biograda i Šibenika, smješten uz samo kopno s kojim ga povezuje most u mjestu Tisno.⁵ Tom prilikom neke vidove problematike nisam potanje izlagao, ponajprije zato što mi je prvi cilj bio pokazati da Plinije spominje otok Kolent radi grada koji je na njemu. Topografska odnosno prometna pitanja naznačio sam samo sumarno. Ostajem, dakako, pri načelnom tumačenju (1) da je Kolent Plinije spomenuo stoga što i na tom otoku ima *oppidum*, (2) da je to jedini takav otok na jugu Liburnije, te (3) da se radi o otoku Murteru i naseobinskom i pristanišnom sklopu koji tvore prapovijesni i antički ostaci na Gradini i u luci Hramina. Nastojao bih ovom prilikom pretresti Plinijev tekst u kojem se spominje Kolent, osvrćući se zatim na njegovo mjesto u sklopu plovnih putova na krajnjem jugu Liburnije.

Ponajprije valja pogledati sam Plinijev tekst (*Nat. hist.* 3, 140). Izdavači donose:

Rursus in continente colonia Iader ... inde XXX Colentum insula, XLIII ostium Titii fluminis "kolonija Jader... odatle 30 milja otok Kolent, 43 milje ušće rijeke Titija".⁶

Izdavači bilježe da je u svim vodećim rukopisima predana razdaljina od 18 milja (XVIII), a da je emendacija usvojena na prijedlog C. Müllera.⁷

U starijim izdanjima se uvažava rukopisna predaja: *inde XXX Colentum insula, XVIII ostium Titii fluminis*. Ovako Plinijev tekst citira Lučić, a tako su ga odreda uzimali domaći pisci.

Mjesto se različito tumači pa dolazi i do razlika u pogledu identifikacije Kolenta. Budući da Ptolemej spominje samo grad *Kollenton* na otoku Skardoni (2, 16, 13), očividno pogrešno, a Anonim Ravenjanin (*Cosmogr.* 5, 24) navodi *Celentum* u redosljedu iz kojega se može tek naslutiti poblizi smještaj otoka, objašnjenje ovog Plinijeva navoda ima doista presudno značenje.

Kakve su nedoumice vladale u početku najbolje pokazuje C. Müller, koji je povezoao Ptolemejev Kolent s Kolanom na Pagu.⁸ Premu njemu bi dakle od Zadra prema sjeveru bio 30 milja udaljeni Kolent, a prema jugu 43 milje udaljeno ušće Krke. Rukopisno XVIII je zamijenjeno sa XLIII, očividno kao paleografski najjednostavnije rješenje, premda se tako dobivena udaljenost ne podudara sa stvarnom (kraća je za oko 6 milja, o čemu v. dalje). Ni Detlefsen ni Mayhoff nisu pomnije provjeravali ispravnost postupka, zacijelo i zato što se uzimalo da Kolent osim Plinija spominje još jedino Ptolemej. Svjedočenje Anonima Ravenjanina je ili previđeno ili zanemareno kao nebitno s topografskog stajališta.

⁵ S. ČAČE, 1988.

⁶ Ovako D. DETLEFSEN, 1904, 41, i MAYHOFF, 1906, 289. Usp. i danas često korišteno izdanje *Pliny's Natural History*, vol. II, The Loeb Classical Library, London 1969, 112.

⁷ C. MÜLLER, 1883, 306^a, uz PTOL. 2, 16, 2; cit. prema D. DETLEFSEN, 1904, 41, i MAYHOFF, 1906, 289.

⁸ C. MÜLLER, 1883, 319; cit. prema L. JELIĆ, 1900, 197.

Slijedeći tradicionalno tumačenje F. Bulić je shvatio da je Kolent Murter, otok s gradom koji se nalazi 30 milja od Zadra i 18 milja od ušća Titija-Krke.⁹ Kiepert (*Formae orbis antiqui*, XVII) također uzima da je Kolent Murter. Zanimljivo je da se C. Patsch, premda citira oba ova mišljenja, ipak osobno ne očituje; štoviše, navodeći da je *Colentum* "otok koji pripada salonitskom konventu", unosi priličnu zabunu.¹⁰ Pripadnost salonitskom konventu temelji se na Plinijevu navodu iz 3, 142, gdje se spominje da tom okružju od otočana pripadaju i *Colentini*; no izvjesno je da u ovom slučaju valja računati s greškom u rukopisnoj predaji do koje je došlo uslijed miješanja sličnih imena otoka *Colentum* i *Solentia* - prema čemu i etnik *Solentini*, kako je utvrdio još Tomaschek.¹¹ Potpuno se jasno očitovao L. Jelić, koji je, prvo, sažeto i točno izložio kako je došlo do toga da Ptolemej smjesti Kolent na svoj izmišljeni otok Skardonu (koji je u Ptolemeja zapravo "supstitut" za sve liburnske otoke osim Krka i Apsirtida), i, drugo, da je Kolent u Murteru, odnosno u luci Hramina.¹²

O pomutnji može posvjedočiti Flussov prilog o Solentiji,¹³ gdje se pogrešno citira i ime i mjesto na kojem Ravenjanin spominje Solentiju.¹⁴ K tomu se citira dio Plinijeve rečenice u kojem nema spomena Solentiji, a na kraju se napominje da se otok sada zove "Solta oder Olunta", s pozivanjem na Millera (*Itineraria Romana*, 490).

P. Skok je usvojio mišljenje da "Colentum stoji greškom mjesto Solentum", te da se ipak radi o Šolti.¹⁵ A. Mayer u svojoj zbirci ilirskih imena sve potvrde donosi pod natuknicom *Solenta*, dopuštajući samo kao mogućnost da postoji i neki otok, različit od Šolte, pod imenom *Colentum*, smješten negdje između otočnih skupina sjeverne i srednje Dalmacije.¹⁶

Dio autora je ostao pri mišljenju da je Kolent ipak Murter.¹⁷ Od novijih pisaca koji se dosljedno drže ovog tumačenja valja posebno istaknuti M. Kozličića.¹⁸ Pregledom prinosa koji tematski pripadaju antičkoj arheologiji i povijesti uočava se da autori uglavnom samo uzgredno spominju Kolent ili ga, štoviše, i nadalje zamjenjuju sa Šoltom/Solentijom.¹⁹

1.2. Kako se vidi iz prethodno citiranih izdanja Plinijeva teksta, pomutnja je dijelom proistekla iz prihvaćanja Müllerove emendacije (*XVIII > XLIII*). Postupak se može razumjeti s obzirom na to da se radi o vremenu kada su spoznaje

⁹ F. BULIĆ, 1885, 145.

¹⁰ C. PATSCH, *RE* IV, 1, 1900, s. *Colentum*, 363.

¹¹ W. TOMASCHEK, 1867, 654, cit. prema D. DETLEFSEN, 1904, 41.

¹² L. JELIĆ, 1900, 197.

¹³ FLUSS, *RE* IIIA, 1, 1927, s. *Solentia*, 916-917.

¹⁴ Donosi se IV, 21, a treba V, 24, gdje se *Šolta* spominje čak dvaput.

¹⁵ P. SKOK, 1950, 145. Skokov autoritet djelovao je na druge pisce, posebice one koji se nisu bavili izravno izvorima; usp. B. JURISIĆ, 1953, 246.

¹⁶ A. MAYER, 1957, 317-318.

¹⁷ Osobito Š. BATOVIĆ, 1973, 31-33; usp. pregled u S. KULUŠIĆ, 1988, 162 i d.

¹⁸ M. KOZLIČIĆ, 1990b, 123-124.

¹⁹ M. SUIĆ, 1981, 251; spominje kao tezu, napominjući da su nađene pretežno gosodarske zgrade; J. J. WILKES, 1969, 552, u kazalu mjesta donosi "COLENTUM (Šolta), is(land)". Isti pisac donosi ovakav prijevod Plinijeva teksta: "Returning to the mainland is the colony of Iader, 160 miles from Pola, then after 30 miles comes the island *Colentum*, after 43 miles the mouth of the river Titius" (str. 487).

o antičkoj topografiji naše obale tek počele dobijati obrise konzistentnog sustava prihvaćenog u širim znanstvenim krugovima. Nešto je teže shvatiti navođenja Plinijeva teksta s emendacijom, a bez naznake o rukopisnoj predaji, pa i bez ikakva objašnjenja, uz istovremeno iskazano vjerovanje da je Kolent ili Murter ili čak Šolta.

Pokušat ću pokazati u čemu se sastoje teškoće i što nas upućuje na zaključak da valja u cijelosti uvažiti ono što donosi rukopisna predaja.

Prvi razlog je načelne prirode: prije nego su iscrpljene sve mogućnosti provjere valjanosti navoda nije dobro mijenjati tekst u odnosu na verziju koju sadrže vodeći rukopisi. Ovu tvrdnju je suviše dalje obrazlagati.

Drugo, podaci predani u rukopisima savršeno odgovaraju stvarnim prilikama ako Kolent tražimo na Murteru: Jader-Zadar jest udaljen od Kolenta-Murtera 30 milja, upravo kao što Kolent-Murter jest udaljen 18 milja od ušća Titija-Krke.

Razmotrimo поближе pitanje razdaljina.

Najprije valja pogledati kako u stvarnosti stoji razdaljina od 43 milje između Jadera i ušća Titija. Od Zadra do Šibenika službeni *Daljinar* donosi udaljenost od 41 morske milje,²⁰ što iznosi oko 51 1/3 rimske milje; ako se oduzmu 2 rimske milje, koliko po prilici iznosi udaljenost od šibenske luke do izlaza iz Kanala sv. Ante, još uvijek preostaje 49 milja, što donosi osjetnu razliku spram pretpostavljene 43 milje u Plinija. Valja, naime, uzimati da u ovakvim slučajevima greške ne smiju biti prevelike, s obzirom na to da iznos nije zaokružen. Radi se o distanci koja je posebno izmjerena i stoga iskazana u obliku koji jamči točnost veću od podataka u okruglim iznosima, koji su zapravo procjene na temelju iskustva.²¹ Zaključujemo da emendacija XVIII > XLIII nije održiva.

Druga provjera: od Jadera do Kolenta 30 milja. Prema službenom *Daljinaru* udaljenost Zadra od luke Hramina, koja je podno Gradine na Murteru gdje je glavno naselje otoka, računajući preko Biograda, iznosi 24,8 morskih milja (45,93 km) ili 31 rimsku milju.²² Razlika u odnosu na Plinijev podatak je zanemariva, pogotovu kada se mjeri dužina izravne pomorske rute Zadar-Hramina.

Trećom provjerom valja ispitati utemeljenost rukopisne predaje, po kojoj bi ušće rijeke Titija bilo od Kolenta udaljeno 18 milja. Udaljenost Hramine od Kanala sv. Ante mora se izračunati posredno, jer *Daljinar* ne predviđa plovidbu kroz prolaz u Tisnomu, između kopna i otoka Murtera, niti točku na ulazu u Kanal. Ispomažući se vrijednošću za luku Zabraće, koja je najbliža kanalu (1 morska milja), dolazimo do udaljenosti od 23 morske milje ili 27 3/4 rimskih milja, dakle znatno više od Plinijeve, ali do toga dolazi zato što se računa s plovidbom po v a n j s k o j ruti - oko otoka Murtera, a ne kroz tjesnac između otoka i kopna. Ako se pak plovi kroz Tisno, plovidba je duga samo 13,8 milja, što iznosi oko 17

²⁰ *Daljinar Jadranskog mora*, 1977, 35..

²¹ Ovdje nikako nije riječ o približnim mjerama za veće distance koje se redovito izriču u stotinama stadija kod Grka, odnosno u desecima milja kod rimskih pisaca (koji, poput Plinija i njegovih izvora zapravo preračunavaju grčke stadije u rimske milje u razmjeru 8:1, pa iznos zaokruže na najbližu desetnicu). Štoviše, ove procjene mogu biti samo preračunate vrijednosti iskazane u danima plovidbe kod još starijih grčkih pisaca. Usp. opširnije M. KOZLIČIĆ, 1990a, 73 i d. O mjerenjima razdaljina na moru: VITRUVIJE, *de arch.* 10, 9.

²² *Daljinar*, 62, 70.

1/4 rimskih milja.²³ Barem teorijski time je potkrijepljena i valjanost drugog podatka.

Zaprekom može biti upitna plovnost kanala u Tisnomu u antici. U svojoj izvrsnoj monografiji o murterskom kraju, S. Kulušić na dva mjesta razmatra problem plovnosti i ovoga i drugih tjesnaca oko Murtera u prošlosti.²⁴ Osobito su važne njegove dvije napomene: prvo, prilikom jaružanja tjesnaca u Tisnomu, nije se našla kamena podloga; drugo, zapaženo je da sa sjeverne strane prolaza dolazi do postupnoga zatrpavanja djelovanjem mora.²⁵

Slična se pitanja nameću i na sjevernoj strani Murtera. Današnji silno razvedeni zaljevski prostor zatvoren je s istoka kopnom, s juga Murterom, dok ga prema sjeveru i zapadu zatvaraju nanizani otoci i otočići odijeljeni plitkim tjesnacima. Praktički je sigurno da je ovdje nekada bilo jezero nalik današnjem Vranskomu.²⁶ Pitanje je samo kada je to bilo, odnosno, ima li to stanje stvarne veze s prilikama u kasnoj prapovijesti i u antici.

S obzirom na današnje spoznaje o prirodi ovih pojava, nema zapreke za zaključak da su spomenuti tjesnaci bili plovni. U prilog plovnosti najviše govori sam nastanak i razvitak znatnoga naseobinskog središta na Gradini u Murteru, odnosno Kolenta. Suvišno je i pomišljati na to da bi ovakvo središte moglo nastati na mjestu nedostupnom ili teško dostupnom za prosječne teretne brodove antičkog doba. Štoviše, kako sam na drugom mjestu naznačio, Kolent je bio već u kasnoliburnsko doba glavno pomorsko središte krajnjeg juga Liburnije, jedino pored Jadera na južnom liburnskom primorju.²⁷ Takvo je središte moralo učinkovito nadzirati okolno more, raspolažući sigurnom lukom. Pod rimskom vlašću, prema nalazima iz Hramine, upravo se radi o pravom pristanišnom naselju s brojnim arhitektonskim ostacima koji se djelomice i danas vide u plitkom moru.²⁸ Osobito ističem činjenicu da se ne radi o jednom od razmjerno brojnih pristanišnih objekata kakvi su obično povezani s obližnjim vilama, već o urbaniziranoj aglomeraciji koja se pruža uz more najmanje jedan kilometar.

Dovoditi u pitanje pristupačnost s otvorenog mora Kolentu jednako je, *mutatis mutandis*, dvojabama oko plovnosti tjesnaca u Osoru: da osorski kanal nije bio plovao barem od početka 1. tisućljeća pr. Kr., potpuno je sigurno da Apsoros/Osor, koji bi tada bio "slijepo crijevo" u prometnom smislu, nikada ne bi dobio značenje koje mu pridaju stariji grčki izvori, a arheologija uvelike potvrđuje.²⁹

²³ Uzimam distance Hramina-Tisno i Tisno-Zablaće (*Daljinar*, 70, 73).

²⁴ S. KULUŠIĆ, 1984, 20 i d., 166.

²⁵ Sp. dj., 23. Kulušić napose spominje da je tjesnac u Tisnomu nekada bio širok preko 100 metara, u 19. st. je nasipanjem sužen na današnjih 16 metara, što je olakšalo premošćivanje. Usp. i komentar uz panoramski snimak Tisnoga, sp. dj., 139.

²⁶ S. KULUŠIĆ, 1984, 20 i d.

²⁷ Za predrimsko razdoblje najpotpunije u Š. BATOVIĆ, 1973, 31-32, 104-105, 111-112, 135-136. Usp. i S. ČAČE, 1988.

²⁸ A. FABER, 1968. Dr. Z. Brusić iz Arheološkog muzeja u Zadru ljubazno me izvijestio o podmorskim nalazima duž istočne strane zaljeva, ali i o nedokumentiranim nalazima znatnih količina antičke keramike otkrivenima prilikom radova na novoj marini u Hramini, u južnom dijelu luke.

²⁹ A. FABER, 1982, 62 i bilj. 6, uz uputu na prethodne prinose, ističe da je osorski kanal Kavada zapravo prokop, možda iz liburnskog (predrimskog) doba. Zanimljivo je, što također

Držim stoga da je ne samo glavna luka Kolenta, Hramina, bila dostupna sa zapadne strane, iz tzv. Murterskog mora, i sa sjevera, iz smjera Biograda, nego i kroz tjesnac između kopna i otoka. Umjesto da u tjesnacima tražimo teškoće za plovidbu, možemo radije razmotriti prednosti koje je takav prilaz pružao kolentskim Liburnima s obzirom na sigurnost, kao i moguće prednosti koje pod određenim okolnostima pruža skraćanje plovidbe kroz tjesnac (v. dalje).³⁰

1.3. Vjerujem da daljnju potkrepu ispravnosti predaje koja donosi udaljenost od 18 rimskih milja pruža sam Plinije: prelazeći na opis salonitanskoga konventa, on donosi (3, 141):

Liburniae finis et initium Dalmatiae Scardona in amne eo XII passuum a mari.

“Kraj Liburnije i početak Dalmacije u Skardoni, na onoj rijeci, 12 milja od mora.”

Kako vidimo, Plinije donosi i udaljenost Skardone od mora, računajući dužinu plovidbe Krkom uzvodno. Njegova distanca se podudara s modernim *Daljinarom* (preračunato: oko 12 1/2 rim. milja). Nije li ta udaljenost u kakvoj vezi s ovima koje smo razmatrali?

Mislim da jest i to stoga što je, prvo, spomenuta u tekstu neposredno nakon njih, i, drugo, zato što Skardona, sjedište okružja, inače nije na drugi način uvedena u sustav distanci koji Plinije nastoji provući kroz svoj čudesni opis provincije. Analogiju ćemo naći u primjeru Narone: za nju kaže da je 20 milja od mora i ne donosi podatak o udaljenosti ušća Neretve od neke poznate točke, ali zato bilježi dužinu puta od Salone do Narone (3, 142). Za Skodru navodi da je 24 milje od mora na rijeci Dirinu, ali ne donosi daljnjih izravnih podataka; no poznato je da se na ušću Drima nalazi Lis, a za njega Plinije kaže da je 100 milja od Epidaura (3, 144). Ušće Drima određuje i na drugi način, navodeći koliko je udaljeno od Raše i od Akrokeraunijskog rta (prema Agripinoj karti, 3, 150).

Ovakvom domišljanju potporu nalazim u još jednom zapažanju: Plinije donosi razdaljinu od Jadera do Salone (3, 142), očevidno cestovnu, “prešućujući” Skardonu koja je na toj cesti ili, u svakom slučaju, važna točka između ova dva grada. Prema tomu je položaj Skardone pobliže određen tako što je navedena udaljenost grada od ušća Krke, a samo ušće je određeno navođenjem udaljenosti od Jadera, i to, kako pretpostavljamo, preko Kolenta.

donosi, da rimska kanalizacija izlazi upravo na sredinu Kavade, čime se dokazuje da je kanal u rimsko doba postojao. Nije mi poznato, međutim, jesu li oko perimetra antičkog Osora ikada obavljena sustavna geološka istraživanja. Kako naime navodi ista autorica, nekadašnje luke na istočnoj strani Osora danas su gotovo sasvim zatrpane ili su postale slanim močvarama. Čini se da to jasno pokazuje proces koji Kulušić bilježi oko Tisnoga, tj. da plitke kanale i zatone izložene strujanjima more može djelomice ili sasvim zatrpati. Laičke prosudbe, primjerice na temelju poznate činjenice da je razina mora u odnosu na ranorimsko doba viša za preko 2 metra, tu nisu od osobite koristi.

³⁰ Kada bi se pak uzelo da je nekom zabunom ipak riječ o Šolti i da Plinije donosi udaljenost od ušća Titija do Šolte, odnos pretpostavljene spram stvarne udaljenosti je sljedeći: od Kanala sv. Ante - ušća Titija/Krke - do Šolte iznosi 27,2 morske milje (50,37 km) ili oko 34 rimske milje do luke Maslinica na zapadnom, bližem kraju otoka, odnosno 32,5 morskih milja (60,19 km) ili 40 2/3 rimskih milja do Nečujma, najbolje luke na Šolti. Mislim da se i s ovog stajališta pretpostavljena udaljenost može otkloniti.

1.4. Ovim nisu sve dileme potpuno otklonjene. Plinijeva rečenica s kojom rukujemo djeluje poput bezbrojnih sličnih, tako karakterističnih za stegnuti Plinijev način izražavanja. Pa ipak nisam našao ni jednog primjera posve istog izričaja u Plinijevu zemljopisu. Kolikogod su naime česta nabranja koja se sastoje od pukog nizanja imena, kada se navode udaljenosti redovito se ubacuju različiti izrazi kojima se objašnjava, ističe ili podsjeća odakle se udaljenost računa. Jedno od češćih rješenja je upravo kao u prvom dijelu našeg primjera:

A ... inde B x m. p.

“A... odatle (je udaljen) B x milja”.

Usp. *alter amnis Bacuntius in Saum Sirmio oppido influit... Inde XLV Taurunum, ubi Danuvio miscetur Saus* “druga rijeka Bakuntij (Bosut) utječe u Savu kod Sirmija ... odonud je 45 milja udaljen Taurunum (Zemun), gdje se s Dunavom miješa Sava” (3, 148).³¹

Ako se pak dogodi da niz s mjerenim udaljenostima ima tri člana, tada se može naći izraz

A... inde B x m. p., unde C y m. p.

“A... odanle (je udaljen) B x milja, otkle (je) C y milja”.

Usp. *Pachynum... inde Lilybaeum CC, unde Pelorum CXLII* “Pahin ... odanle (je udaljen) Lilibej 200 milja, odakle (je udaljen) Pelor 142 milje” (u opisu Sicilije - njena tri rta, 3, 87).

Alternativno (i najučestalije) rješenje su izrazi s prijedlogom *a(b)* i ablativom, primjerice: *Scardona ... XII passuum a mari*.

Imajući sve ovo u vidu preostaje jedino zaključak da je Plinije ovdje podrazumijevao da se udaljenost računa od Kolenta. Cijeli izraz *Iader ... Inde XXX Colentum, XVIII ostium Titi fluminis* valja razumjeti kao da je navedeno *Iader ... Inde XXX Colentum, < u n d e > XVIII ostium Titi fluminis*.

Ovo se doimlje kao bolje tumačenje od onoga s kojim je računao Müller pretpostavljajući da Plinije nakon spomena udaljenosti Jadera od Pole uzima Jader za čvrstu točku od koje navodi udaljenosti na jednu stranu do Kolenta, na drugu do ušća Titija. Kolent nipošto ne može biti sjeverno od Jadera jer je Plinije do toga mjesta već zaključio “opis” sjevernoga dijela Liburnije, a udaljenost od oko 45 km u ravnoj crti prema sjeveru nužno pada u taj dio oblasti. Plinijev opis slijedi obalu od Jadera prema jugu i, barem načelno, u tom smjeru se može tražiti Kolent.

Druga mogućnost je da Plinije navodi najprije udaljenost Kolenta, a zatim još ušća Titija, zanemarujući (ili ne znajući) da ovo dvoje leži na istoj putanji. U prilog ovakvom rješenju, međutim, nije moguće naći usporediva primjera u Plinijevu tekstu, a, s obzirom na to da se radi o značenjski složenijem sklopu, zapravo je malo vjerojatno da bi bio iskazan na ovakav način.

1.5. Prema izloženome valjalo bi upitni dio teksta čitati i razumjeti ovako:

³¹ Zanimljivo je da se u prijevodima umjesto zamjenskičkog priloga *inde* “odande, odanle” javljaju izrazi “dalje” (i engl. *then*), kojima se ublažava određenost oznake *inde*. M. SUIĆ, 1976, 297; J. J. WILKES, 1969, 487. Usp. prijevod Plinijeva teksta (kako ga prenosi Lučić) Brune KUNTIĆ MAKVIĆ: “Odande je 30000 koraka otok Kolent, a 18000 ušće rijeke Titija.” I. LUČIĆ, 1986, 155.

Rursus in continente colonia Iader quae a Pola CLX abest, inde XXX Colentum insula, XVIII ostium Titii fluminis "Opet na kopnu kolonija Jader, od Pole udaljena 160 (milja), odanle 30 milja (udaljen je) otok Kolent, (i otuda dalje) 18 milja ušće rijeke Titija."

Na ovome mjestu razmatranja vrijedi se osvrnuti na već spomenuti navod o položaju Skardone (gore, 1.3.) koji u tekstu neposredno slijedi (3, 141):

Liburniae finis et initium Dalmatiae Scardona in amne eo XII passuum a mari "Kraj Liburnije i početak Dalmacije u Skardoni, na onoj rijeci, 12 milja od mora."

Navod je poslužio Pliniju da odredi položaj važnog središta provincije, kako je prethodno naznačeno. Ovdje će nam biti važan drugi vid stvari, onaj koji najavljuje pitanje Plinijeva izvora. Naime, zahvaljujući navedenim distancama Jader - Kolent - ušće Titija - Skardona, možemo rekonstruirati cjelinu plovnoća puta od Jadera do Skardone u dužini od 60 milja (30+18+12). Ove distance zasigurno ne pripadaju grčkoj geografskoj predaji. Bez obzira na vrelo iz kojega podatke uzima Plinije, ove točno izmjerene razdaljine mora da su utvrđene u vrijeme razmjerno učvršćene rimske vlasti nad primorjem Ilirika. U poblize datiranje ne bih ulazio.

Te mjere unutar Plinijeva teksta ne čine dio nekog šireg sustava. Navodeći da je Salona od Jadera udaljena 112 milja, Plinije zacijelo donosi podatak o dužini k o p n e n o g puta, kao što je to slučaj i s udaljenošću Salona-Narona.³² Protiv teze o udaljenosti morem govori stvarna udaljenost: 74,6 morskih milja ili 93 1/3 rimskih milja.³³ Prema Antoninovu itinerariju Jader je od Salone udaljen 98 milja (*It. Ant.* 271, 1-7). Na Peutingerovoj karti su izgubljene jedna ili dvije postaje između Jadera i Skardone, pa se dužina ceste zabilježene na ovoj karti - donekle različita od one u *Itinerariju*, ne može pouzdano odrediti. Čini se, međutim, da je trasa iz *Tabule* nešto duža, ali nije sigurno da upravo ona odgovara Plinijevu podatku.³⁴ Čini mi se izvjesnijim da Plinijev podatak posvjedočuje cestovni pravac Jader - Arauzona - *Impletus* - Skardona - Pretorij, koji se može rekonstruirati prema *Tabuli* i prema Ravenjaninu.³⁵

Zanimljivo je pak da ni u Plinijevu opisu istočne jadranske obale (3, 139-144), kao ni u prikazu otoka (3, 151-152), nema sličnog primjera da se donose kraće distance duž obale. Najbliže usporedbe:

(1) distance koje se sustavno navode za Salentinski poluotok, počinjući od Tarenta naokolo do Brundizija. Navedene točke su odreda gradovi, osim Japiškog rta (3, 100-101);³⁶

³² I. BOJANOVSKI, 1977, 125 i bilj. 165.

³³ Udaljenost je izračunata od Zadra, preko Biograda, M. Drvenika (luka Borak) i Trogira do Vranjica. Udaljenost Zadar - Split (Gradska luka): 72 NM = 90 MP.

³⁴ Usp. Ž. MILETIĆ, 1993, 140 i d. O pitanjima u vezi s dionicom Salona - Pretorij v. M. KATIĆ, 1995.

³⁵ Usp. i S. ČAČE, 1993, 375 i d.

³⁶ *Nat. hist.* 3, 100: *Oppida per continentem a Tarento Uria ... Sarmadium, in ora vero Senum, Callipolis quae nunc est Anxa LXXV a Tarento. Inde XXXIII promunturium quod Acran lapygiam vocant, quo longissime in maria excurrit Italia. Ab eo Basta oppidum et Hydruntum decem ac novem milia passuum...*

(2) distance između Akvileje i Pule: udaljenost Akvileje od mora, udaljenost Trsta od Akvileje, granične rječice Formiona od Trsta i od Ravene, Pule od Trsta, te preko mora od Ankone i Zadra (3, 129).

Precizne distance nalazimo još u 3, 152, uz navođenje otoka koji dolaze nakon Visa. Ove distance su zasigurno baština helenističke geografije.³⁷

Ne ulazeći dublje u problematiku podrijetla ovih navoda o razdaljini između Jadera, Kolenta itd. zaključio bih da one, samim time što preko Plinija doznajemo za njihovo postojanje, izravno posvjedočuju važnost obalne rute koja povezuje Jader s ušćem Titija i sa Skardonom. Vjerojatno je da podaci pripadaju razdoblju učvršćenja rimske vlasti i da se kroz njih nazire i strategijska važnost ovog plovnog puta.

1.6. Drugi skup podataka koji se tiču južnoliburnskih otoka dopire s konca antike i zaslužuje posebno razmatranje. To je spomen Kolenta i dvaju obližnjih manjih otoka u *Kozmografiji Anonima Ravenjanina*. Nabrajajući jadranske otoke, Ravenjanin kreće od juga, počevši s Korčulom (*Corcora*).³⁸ Sudeći prema poznatim imenima, Ravenjaninov niz dolazi do kraja srednjodalmatinskog otočja ubrzo nakon što je po drugi put spomenuta Šolta (*Solenta*). Nakon njena drugog spomena dolaze još: nepoznata *Didraa* (u rukopisu *C Didria*; **Dridia*, kako se pretpostavlja, prema *Dridum*, dan. Drid iznad Marine, zapadno od Trogira),³⁹ *Sera* (Drvenik),⁴⁰ nepoznata *Biperaria* (<**Viperaria* "Zmijski otok", usp. Zmajan među šibenskim otocima); slijede (408, 13-21): *Celentum*, *Figlina*, *Rubricatas*, *Artion*, *Dicera*, *Nisiris*, *Sarona*, *Malata*, *Cissa* itd. Ukratko ćemo razvidjeti pojedine potvrde.

Figlina, doslovno: "radionica opeke, lončarije".⁴¹ Povezuje se s Ižem, s obzirom na to da je Iž poznat po lončariji,⁴² ali nema do danas potvrda da je takve radinosti na otoku bilo i u antici ili ranije. Ime je u svakom slučaju posve prozirno i sasvim je moguće da je neki od brojnih otoka zadarsko-šibenskog arhipelaga tako nazvan zbog izrade keramičkih proizvoda. Možda izrada nije imala naročiti obujam, ali je u uvjetima oskudice vode i ne tako obilnih ležišta gline sama pojava upadljiva i doista je mogla motivirati imenovanje otoka.

Rubricatas. Nema dvojbe da je riječ o Vrgadi, koju Konstantin Porfirogenet spominje kao *Loumbrikaton*. Nešto mlađe potvrde: *Levigrada* (998.), *Lubricata* (1096.); hrvatski oblik je Lapkat (Lavkat), dok je ime Vrgada došlo iz mletačkog lika imena (od 15. st.).⁴³ Zanimljivo je da P. Skok, koji je objasnio evoluciju imena pretpostavivši izvorno lat. *rubricata* "crveni (otok)", previdio Ravenjaninovu potvrdu. To je dovelo do zapostavljanja Ravenjaninova navoda, pa i

³⁷ Usp. Ps. SKILAK, 23; radi se o podacima koji su u *Periplus* ubačeni prilikom kasnije redakcije, a zacijelo potječu od Eratostena. Usp. M. SUIĆ, 1955, 133.

³⁸ Pregledno u S. ČAČE, 1988, 40 i d.

³⁹ A. MAYER, 1957, 55.

⁴⁰ L. JELIĆ, 1900, 197, smatra da je *Sera* Žirje. To se ne može prihvatiti s obzirom na hrv. oblik imena, kao i potvrde u ispravama srednjeg vijeka. O tome v. dalje u tekstu. A. MAYER, 1957, 300, s. *Sera*, 2. pretpostavlja **Se/ir[on]a*, od čega tal. *Zirona*. U portulanima prve pol. 14. stoljeća: *Zarona*.

⁴¹ Usp. A. MAYER, 1957, 144.

⁴² L. JELIĆ, 1900, 197.

⁴³ P. SKOK, 1950, 139 i d.; B. JURIŠIĆ, 1953, 233 i d.

do manjih zabuna.⁴⁴ Na Ravenjaninovu potvrdu upozorio je Jelić,⁴⁵ a iznova, uz prihvaćanje Skokova objašnjenja, A. Mayer.⁴⁶

Artion. Pretpostavio sam da je ovo ime sačuvano u imenima dvaju manjih otoka, Arta (Jarta) Vela i Mala, te dva otočića, Artica Vela i Mala, sjeverno od Murtera, oslanjajući se na sličnost imena i na važnost morskog prolaza oko Kolenta i Rubrikate u kojem se Arte nalaze i imaju prometno relevantan položaj.⁴⁷ A. Mayer tek naznačuje mogućnost da Ravenjaninov *Artion* stoji mjesto *Arbion*, tj. da označuje Rab.⁴⁸ P. Skok je inače uočio nekoliko neobičnih pojava u vezi s ovim nesnimima, koji se prividno ne razlikuju od niza mjesnih imena u značenju "rt", u čakavskom izgovoru *art*. Skok je zaključio kako bi se u imenu Arta mogao kriti "i neki drugi nehrvatski naziv".⁴⁹ Skok ovdje nije sustavnije koristio potvrde u ispravama. Zanimljivo je pak da se u trima ispravama iz 14. stoljeća dva otočića pišu kao *Iarta* (1322, 1324, 1388).⁵⁰ Srednjovjekovna potvrda prejetacije isključuje vezu s riječju *rt* i može se držati pokazateljem starine toponima, odnosno njegova prehrvatskog podrijetla.⁵¹ Ime je gotovo sigurno i predrimsko.

Za sljedeća dva otoka, *Dicera* i *Nisiris* ne može se ništa pouzdano kazati. Ako se *Sarona* shvati kao Škarda (*S[c]ar[d]jona* ?), to bi značilo da Ravenjanin počinje nizati otoke sjevernog dijela zadarskog otočja. Na nju bi se logično nadovezali *Malata* (Molat), *Cissa* (Pag) itd.

U svemu, sigurno je jedno: Ravenjanin je zabilježio Kolent - Murter, Artion - Artu (V.) i Rubrikatu - Vrgadu. Kao što se može reći za otoke i otočiće koji su oko zapadnih ulaza u Kaštelanski zaljev da su navedeni upravo zbog velikoga značenja tamošnjih plovnih putova koji vode prema Saloni, poseban je razlog morao postojati i za spomen naših triju otoka.⁵²

Sa stajališta pomorskog prometa nije teško otkriti koliko značenje ima ovaj akvatorij. Radi se ponajprije o južnom prilazu Zadarsko-pašmanskom kanalu koji je, zbog toga što su Ugljan i Pašman bili tada spojeni, bio gotovo 50 km dug, a u svom južnom dijelu prilično neugodan kanal. Glavne poteškoće pričinjaju mjestimične pličine i grebeni te otočići, ali, kako je upozorio Z. Brusić, ponajviše morska strujanja. Uslijed tjesnoće i pličine kanala strujanje mora se pojačava u

⁴⁴ Usp. B. JURIŠIĆ, 1953, 233 i d. Š. BATOVIĆ, 1973, 31, sumnja u Skokovu etimologiju, uz ostalo i stoga što se čini malo vjerojatnim da otok Vrgada nosi ime rimskoga podrijetla. Uistinu je vjerojatnije da će otok, koji je važna prometna i strateška točka, čuvati predrimsko ime. No u ovom slučaju je posve moguće da imenovanje u latinskom jeziku samo "prevodi" liburnsko ime otoka, koje je, uostalom, moglo čak i zvučati slično latinskoj riječi.

⁴⁵ L. JELIĆ, 1900, 197.

⁴⁶ A. MAYER, 1957, 287, s. Rubricatas.

⁴⁷ S. ČAČE 1988, 70; S. ČAČE, 1992, 45.

⁴⁸ A. MAYER, 1957, 62, s. Artion.

⁴⁹ P. SKOK, 1950, 147.

⁵⁰ *Šibenski diplomatarij*. Zbornik šibenskih isprava, 18, 101, 102, 104, 110, 112, 118.

⁵¹ Polazim od jednostavne pretpostavke da u 14. stoljeću nije moglo doći do prejetacije u riječima koje su samim govornicima poznata podrijetla i jasna značenja.

⁵² S. ČAČE, 1992, 40 i d.

vezi s mijenama plime i oseke, što može postati nesavladivom zaprekom ako se strujanje javi u sprezi s vjetrovom.⁵³

Potkraj antike, u sklopu mjera za pojačanje nadzora nad kopnenim i pomorskim prometnicama, počinju nastajati i posebna uporišta. Kao što je poznato, cjelovit sustav većih i manjih uporišta izgrađen je duž istočnoga Jadrana pod Justinijanom, neposredno nakon istjerivanja Istočnih Gota. Tada su, pored ostalih, nastale i utvrde na Žirju, Vrgadi i Pašmanu (Pustograd, na južnom kraju otoka, prema Vrgadi).⁵⁴ Od svih njih je u ranom srednjem vijeku opstalo kao posebno uporište jedino ono na Vrgadi. Spominje ga Konstantin Porfirogenet kao dio bizantske teme Dalmacije (*de adm. imp.* 29: καὶ εἰς ἕτερον νησίον τὸ Λουμβριχάτον, ἄτινα κατοικοῦνται μέχρι τοῦ νῦν), a na očuvanje uloge i ustrojstva ondje naseljenog ljudstva upućuju i izvori s konca 10. i s konca 11. stoljeća.⁵⁵ Sve do tada se čuvao značaj utvrđenog pomorskog uporišta koji brane i održavaju ondje naseljeni ljudi. Vrgada je u neku ruku prežitak iz ranije epohe kada je niz takvih uporišta tvorio sustav. Njeno održanje se može razumjeti jedino silnom potrebom romanskih gradova i njihova zaštitnika Bizanta da čvrsto drže barem jednu točku na južnom prilazu Zadru. Vrgada je zapravo time djelovala i kao spona koja je trebala održavati vezu između sjevernog, kvarnersko-zadarskog, i južnog, splitsko-trogirskog dijela teme, a u širem smislu je osiguravala unutrašnju istočnojadransku rutu općenito.

Ako ovome dodamo i veliku vjerojatnoću da je naporedio s vanjskom rutom kroz Murtersko more⁵⁶ opstojala i unutrašnja, kroz Murterski kanal i samo Tisno, kao najkraća veza između Jadera i Skardone, može se uočiti i važnost otoka Vele i Male Arte. Vela Arta je tek 1 morsku milju istočno od Vrgade. Najviši vrh V. Arte s 95 m visine i prepoznatljiv reljef otoka dobra su orijentacijska točka. Ne bi stoga čudilo da je Ravenjaninov otok Artion bio posebno kartiran i zabilježen kao važna točka na plovnom putu.

Može se tek pretpostavljati da je uslijed promijenjenih okolnosti, ali i postupno sve plićeg kanala, unutrašnja ruta u srednjem vijeku izgubila značenje za veliki promet. Razvitak prilika je podržavao ruralni značaj naseljenja čitava obalnog pojasa između Biograda i Šibcnika, što je i dovelo do toga da Kolent opusti i da se na njegovu mjestu više ne diže naselje širega značenja. Moglo bi se reći, također, da je u ranom srednjem vijeku uloga središta u pojasa između Zadra i ušća Krke s Kolenta prešla na Biograd.

⁵³ Z. BRUSIĆ, 1992.

⁵⁴ Z. GUNJAČA, 1986; Z. BRUSIĆ, 1992.

⁵⁵ IVAN ĐAKON (F. RAČKI, 1877, 427) spominje predaju otočana Petru II. Orseolu 998: *Levigradae insulae colonos egregio duci occurrentes sacramenta promptly fecerunt. DIPLOMATIČKI zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, I., 205-206, br. 105 (god. 1095.); in castro Lubricata; u ispravi se spominju prava zadarskog priora i biskupa na dohotke od soli i ribarenja a Vrgade, ovom prigodom prepuštenim Samostanu sv. Krševana u Zadru.*

⁵⁶ Dr. Z. Brusić iz Arheološkog muzeja u Zadru posebno me upozorio na izuzetan broj brodoloma koji su zabilježeni s vanjske strane Murtera. Oni su doista jasan dokaz da je glavna ruta prolazila Murterskim morem i da su brodovi zatečeni nevremenom pokušavali naći spas na nekoj zaklonjenoj poziciji oko Murtera.

2. Jadranski otoci i način opisa otočja s obzirom na kopno u Plinijevom zemljopisu

2.1. U sklopu Plinijeva prikaza otočja uz obalu Ilirika najspornije je mjesto izričaj *contra Iader est Lissa et quae appellatae* (odnosno *appellata est*: 3, 151). Na tom mjestu Plinije pristupa opisivanju otoka pred obalom južnijeg dijela Liburnije. Razmotrivši najprije tekst i teškoće čitanja, u ovom odjeljku nastojao bih proniknuti u sustav Plinijeva opisa jadranskog otočja, zatim - koliko je moguće - u tragove sustava izvora koje je Plinije koristio, ali uz to također ispitati postoje li analogije u drugim Plinijevim opisima sličnih pojava unutar Sredozemlja. Analiza polazi od strukture glavnog dijela teksta, a proširuje se na ostale dijelove kad je potrebno tražiti slične okolnosti, sredstva i postupke pisca. Premda nas ovako zacrtano razmatranje naprosto prisiljava da zahvaćamo u mnoga druga pitanja u vezi s izvorima za topografiju antičkog Jadrana, držim da će to ipak donijeti neku korist.

Uputno je imati pred očima sam tekst i to cjelinu završnoga dijela III. knjige, kako bi se potpunije sagledao kontekst pojave koja nas ovdje zanima. Donosim tekst prema citiranom Detlefsenovu izdanju; u zagradama s oznakom M. su razlike u izdanju Mayhoffa.

151. *Insulae in Ausonio mari praeter iam dictas memoratu dignae nullae, in Ionio paucae Calabro litore ante Brundisium, quarum obiectu portus efficitur, contra Apulum litus Diomedia conspicua monumento Diomedis et altera eodem nomine a quibusdam Teuria appellata. Illyrici ora mille amplius insulis frequentatur, natura vadoso mari aestuariisque tenui alveo intercurtantibus. clarae ante ostia Timavi calidorum fontium cum aestu maris crescentium, iuxta Histrorum agrum Cissa, Pullaria (Pullariae M.) et Absyrtides Grais dictae a fratre Medae ibi interfecto, nunc Absortium.*

“Pored već spomenutih nema u Ausonijskom moru nikakvih spomena dostojnih otoka, u Jonskom malo uz kalabrijsku obalu pred Brundizijem, čiji položaj zatvara luku, nasuprot apulskoj obali Diomedija poznate po Diomedovu spomeniku i druga istog imena od nekih nazvana Teutrija. Uz obalu Ilirika sreće se više od tisuću otoka, po prirodi s plićim morem i neznatnim strujanjima koja se probijaju kroz uske uvale. Glasoviti su oni ispred ušća Timava po toplim izvorima s rastućom plimom i osekom, pa Kisa uz teritorij Historije, Pularije i one što ih Grci nazivaju Apsirtidima po Medejinu bratu koji je tu ubijen.”

152. *Iuxta eas Electridas vocavere in quibus proveniret succinum quod illi electrum appellant, vanitatis Graecae certissimum documentum, adeo ut quas earum designent haut umquam constituerit. contra Iader est Cissa (Lissa M.) et quae appellatae (appellata est M.), contra Liburnos Crateae aliquot nec pauciores Liburnicae, Celadussae, contra Tragurium Bova et capris laudata Brattia, Issa civium Romanorum et cum oppido Pharia. ab Issa Corcyra Melaena cognominata cum Cnidiorum oppido distat XXV, inter quam et Illyricum Melita (Melite M.), unde catulos Melitacos appellari Callimachus auctor est. XV ab ea VII Elaphites. in Ionio autem mari ab Orico MM p. Sasonis piratica statione nota.*

“Do njih su oni što su ih nazvali Elektridima s kojih potječe smola, koju oni zovu electrum, a to je najočitiiji dokaz grčke ispraznosti, jer ono što oni iznose

nije se nikada dogodilo. Nasuprot Jaderu je Lisa i koji su spomenuti (sc. otoci; prema Mayhoffu: 'Lisa i koji je spomenut', sc. otok), prema Liburnima su neke Krateje i ništa malobrojniji liburnski otoci, te Keladuse, prema Traguriju Bova i Bratija poznata po kozama, Isa, grad rimskih građana, i Farija s gradom. Od Ise do onoga što se zove Crna Korkira s knidskim gradom razmak je 25 milja, a između nje (C. Korkire) i Ilirika je Melita, odakle potječu mljetska štenad, kako svjedoči Kalimah. 15 milja dalje od njega nalazi se 7 Elafita, a u Jonskom moru 2 milje od Orika je Sason, poznat po gusarskoj postaji."

2.2. Rukopisne predaje ovog dijela teksta mjestimice se znatnije razilaze, ali među glavnim rukopisima razlika je malo i ne uzrokuju teškoće. Upozorit ćemo na najvažnije teškoće koje su u nekoj vezi s našim problemom, te prijedloge rješenja.⁵⁷

Contra Iader. U dijelu rukopisa javlja se *iadeb* (D, R, a), odn. *iadaerb* (R), ali je od najranijih izdanja utvrđeno čitanje *Iader*, prema starijoj rukopisnoj predaji (A, E⁵⁸).

est Lissa. Ključni rukopisi imaju *est lissa*. Drugdje se javljaju *esilisa* i *isilisa*, pa su starija izdanja donosila *est issa*.⁵⁹ Što se tiče *est*, pored glavnih rukopisa potkrepu daje i činjenica da se nalazi na početku dužeg rečeničkog sklopa, a na takvu mjestu ga često nalazimo u usporedivim navodima (v. i citirane izvratke u odjeljku 2.4). *Gissa* u izdanjima Tomaschekova je konjektura koja se oslanja na ispravak u vatikanskom rukopisu 3861 (D²).⁵⁹ Proizašla je iz pretpostavke da je Plinije ovdje mislio na Gissu odn. Cissu (Pag) koju inače spominje među otocima s gradovima (*insulae cum oppidis*, 3, 140). Emendacija *lissa* > *gissa* je svakako presmion; prihvatio ju je Dettlfsen 1904., ali ne i Mayhoff. Ovdje se radi samo o tome da Plinije imenuje nekakav otok koji je naspram Zadra/Jadera i da to ime glavni rukopisi jedinstveno bilježe kao *lissa*, a mi nemamo podataka iz drugih izvora kojima bismo mogli potvrditi ili poreći valjanost Plinijeva navoda. U takvom slučaju se valja ustegnuti od zahvata u tekst iz načelnih razloga. Doda li se tomu očevitost činjenice da se naspram Zadru stvarno nalazi veći broj otoka koji nisu neznatni i da, štoviše, to otočje jako uvjetuje prometni, strategijski i gospodarski položaj Zadra u svim vremenima, doista je najbolje poći od oblika imena kakav je predan i temeljito proučiti sve okolnosti koje bi nam mogle pomoći da dodemo do potpunijih spoznaja.

et quae appellata(e). Ovo je zacijelo najspornije mjesto. Neki rukopisi imaju *eique*, a u najstarijim izdanjima se donosilo *quaeque*. Što se tiče posljednje riječi nju rukopisi donose kao *appellatae*. To je usvojio i Dettlfsen. Mayhoff pak drži da valja čitati *appellata* e, dakle: *appellata e(st)*. Postupak objašnjava pretpostavkom da Plinije ovdje misli na jedan otok - Kolent, spomenut u 3, 140 (usp. prethodno izlaganje). Ako se ostane pri prvom čitanju, ispalo bi da

⁵⁷ Sigle za pojedine rukopise prema K. MAYHOFF, 1906, VI-XIII. Vodeći su rukopisi u kodeksima *Leidensis Vossianum fol. n. IV*, nastao u 9. st. u Britaniji, gdje je Plinijevo djelo bilo dobro poznato u počecima srednjeg vijeka (A), zatim *Parisinus Lat. 6795* (E), *Vaticanus Lat. 3861* (D), *Leidensis Lipsii n. VII* (F), *Florentinus Riccardianus* (R).

⁵⁸ K. MAYHOFF, 1906, 294; D. DETLEFSEN, 1904, 44.

⁵⁹ W. TOMASCHEK, 1874, 646.

Plinije podsjeća na sve otoke koje je spominjao u vezi s Liburnima u 3, 139-140, e da bi izbjegao ponavljanja.

Crateae. Starija rukopisna predanja donose *grateae* (A, E^s). O tom otočju nema spomena u drugim izvorima niti mu se može uočiti neki trag u srednjovjekovnoj ili novijoj toponimiji. Slično ime se javlja u Pseudoskilakovu *Periplusu*, 23 (u rukopisu: κραταελα). C. Müller je nekom zabunom držao da se ime održalo do danas, navodeći da je u *Periplusu* ono zbog sličnosti s imenom otoka *Brattia* koje je dolazilo po redoslijedu, uvjetovalo da ovo drugo ime ispadne iz rukopisa.⁶⁰ Da je rukopisni oblik κραταελα koruptela od *Brattia*-Brač pretpostavio je A. Mayer, a u tome ga slijedi M. Suić.⁶¹ Nisam siguran da to rješava i pojavu ovog otočja u Plinija.

nec pauciores Liburnicae. Dio rukopisa odaje nesigurnost navodeći *trucones* i *trunes* za *pauciores*. To je zacijelo povezano s čitanjem *Trucones* u rukopisnoj predaji Melina djela *De chorographia*, 2, 7. Nisard se u svom izdanju Melina zemljopisa odlučio za *Pitya*,⁶² dok u najnovijem kritičkom izdanju Ranstrand navodi na istom mjestu *Titana*.⁶³

Celadussae. Rukopisi D i R: *celuus* (*luus*, R¹). Otočje spominje jedino Plinije. Nejasno je u kakvoj vezi stoji sa sličnim *Dyskelados* u Apolonija Rodanina (*Argonaut.* 4, 565) i Mele (*de chorogr.* 2, 7). Po obliku ime pripada grčkoj nesonimiji.⁶⁴

(*Celadussae*,) *contra Tragurium Bova*. Dio rukopisa donosi (*celuus*) *ac intra surium*, dok vodeći imaju *contra surium*; dosta se razlikuju i predaje imena *Bova* (Čiovo), no to već izlazi iz kruga ovih razmatranja. Svi rukopisi donose *surium*. U dijelu starijih izdanja je takvo ime i prihvaćeno, u čemu se često prepoznavalo *Žirje*, što se ponegdje održalo i do novijeg doba.⁶⁵ Nije stoga na odmet podsjetiti na razloge koji vode odbacivanju toga tumačenja. Izvorno ime *Žirja*, sudeći po glasovima hrvatskog imena, nužno je moralo počinjati kao *Guri-, *Gyri-, *Giri- ili *Iuri-. Da je u antici bilo početno S-, ono bi se zasigurno očevalo i u romanskoj i u hrvatskoj predaji iz srednjeg vijeka.⁶⁶ Već i

⁶⁰ C. MÜLLER, 1855, 29.

⁶¹ A. MAYER, 1939, 85 i d.; ISTI, 1944, cit. prema M. SUIĆ, 1955, 129 i bilj. 12.

⁶² Pomponius Méla. *Oeuvres complètes* (izd. M. NISARD, 1850).

⁶³ *Pomponii Melae De Chorographia libri tres* (izd. G. RANSTRAND, 1971).

⁶⁴ Usp. grč. κέλαδος "buka, vika, huk i sl.", κελᾶδες "bučati, odjekivati..."; usp. također pojavu imenovanja u toponimiji: Κελᾶδων imena njeke, u Elidi i u Arkadiji. L. BRACCESI, 1971, 67. Jezgrovit komentar uz mjesto u Apolonija donosi R. KATIČIĆ, 1970, 125; ime otoka je očividno grčko (δυσκέλαδος "koji zvuči zastrašujuće, koji zlokobno ječi, koji proklinje") i pripada starijem sloju grčkih imenovanja duž plovidbenih pravaca na Jadrano. F. BULIĆ, 1886, 105 i d. povezuje *Celadussae* s Komatima; no imajući u vidu da se Komati izravno nastavljaju na Dugi otok i zadarski otočni skup uopće, prije bi se moglo nagađati da se ime odnosi na otoke pred Šibenikom. Kod Apolonija je pak vidljivo da Diskelad pripada srednjojadranskom otočju s obzirom na to da se spominje između Visa (Issa) i Pitije (vjer. Hvar).

⁶⁵ *Žirje* u Plinija nalazi još šibenski humanist J. ŠIŽGORIĆ, 1981, 40. Popularnosti tumačenja pridonio je A. FORTIS, 1984, 110. Usp. i Č. M. IVEKOVIĆ, 1927, 58.

⁶⁶ Usp. *Geminium > Žminj; *Iunianum > Žnjan; P. SKOK, 1950, 166, 202 i bilj. 12; za *Žirje*: 151. Ovdje bih uzgredno spomenuo da je Skokovo izvođenje imena *Žirja* od grč. *gyron* samo konjektura. Budući da se u latinskoj ispravi iz 11. st. i kasnije redovito javlja

zato je umjesno pretpostaviti da nije riječ o Žirju. Jaki razlozi za to proizlaze iz samog smisla izričaja, jer kada bi se radilo o Žirju, smisao bi bio "Keladuse naspram Žirju", a time bi izgubila svaki smisao prostorna oznaka s prijedlogom *contra*, koja očevdno služi određivanju položaja otoka spram poznatih točaka na kopnu. Kako ću pokazati u daljnjem izlaganju, to se protivi duhu ukupnog Plinijeva izlaganja o jadranskim otocima, jer se može dokazati da su svi otoci Jadrana prostorno definirani na ovaj ili onaj način, no uvijek na neki način s obzirom na kopno. Štoviše, kako će se vidjeti, to je pravilo svih opisa priobalnih arhipelaga u Plinija.

Emendacija *Surium* > *Tragurium* (Pintianus, 16. st.) je stoga više nego sretno rješenje.⁶⁷ Izvjesno je da je do ispadanja početnog *tra-* došlo usljed "haplografije" (s dočetnim *-tra* iz prethodnog *contra*). Osim toga u tekstu razabiremo suvislost: naspram Liburna su Krateje i Liburnike, potom su Keladuse, a naspram Tragurija Čiovo i Brač, te Vis i Hvar.

2.3. Da bismo krenuli dalje, bilo bi zgodno otkloniti teškoće koje nastaju oko tumačenja izraza *et quae appellata(e)*. Iznoseći unaprijed ono što ću nastojati pokazati, čini mi se da nije moguće izvesti jednoznačni, konačni prijedlog zaključka.

Plinijevo pozivanje na već iznijeto na nekom mjestu koje prethodi u njegovu tekstu poznajemo iz opisa skardonitanskog konventa (3, 140) i to upravo u svezi s otocima. Najavivši da će nabrojiti otoke s gradovima (*insulae cum oppidis*), Plinije kaže: *praeter supra significatas Absortium, Arba, Crexi, Gissa, Fortunata* "pored prethodno naznačenih (otoka) Absortij, Arba itd." Prethodno su bili spomenuti Kurikte i Fulfinati s otoka Krka (3, 139).

U našem primjeru, kako smo naznačili, izdavači se kolebaju između jednine (Mayhoff) i množine (Detlefsen). Ako se pretpostavi množina, Plinije upućuje na sve već spominjane otoke *cum oppidis* u 3, 140. Smisao izričaja bio bi "naspram Jaderu je Lissa i (već) imenovani (otoci)". Podrazumijeva se, dakle, da su i svi veliki otoci pred obalom Liburnije, dakle svi koji su spomenuti u 3, 140, kako na sjeveru, tako i na jugu (*Colentum*), također naspram Jaderu. Implikacije su brojne i dalekosežne, pa ću u posebnom odjeljku razmotriti može li se prihvatiti ovakvo značenje Plinijeva izričaja.

Pretpostavi li se pak jednina, jedini otok na koji smijemo pomišljati jest Kolent, spomenut u dijelu teksta koji prikazuje južni odsjek liburnske obale, od Zadra do Krke (3, 140).

2.4. Da bi se odredilo značenje izraza *contra* i time donekle pojasnilo odnos i Lise i drugog/drugih otoka spram Jadera, valja ponnije razvidjeti kako je uopće složen Plinijev prikaz jadranskih otoka. Jadranski su otoci prikazani u sklopu dviju

oblik *Iuri*, u vrijeme kada su Hrvati već morali imati oblik Žirje, čini se vjerojatnim da je oblik u ispravama romanski. U kasnijem srednjem vijeku se javlja i tal. lik *Giuri*, što pokazuje srodnost s malom ali zanimljivom serijom toponima predriinskog i rimskog podrijetla s početnim *I-* pred vokalom (Iader - Giara/Zara/Zadar; Iuliana - Giuliana/Zuljana; ? - Gianpontello/Zapuntel na Molatu itd.). Moguće je dakle da se radi o predriiskom nesonimu s osnovom *Iur(i)-*.

⁶⁷ I. LUČIĆ, 1986, 160, je prihvatio ovu emendaciju. V. komentar B. Kuntić-Makvić u bilj. 30-39, str. 390-391.

cjelina: otoci pred obalom Italije i pred obalom Ilirika. Ta se podjela preklapa s podjelom na tri mora: Ausonsko (= italska strana Jonskog mora), Jonsko i Jadransko (usp. Plinijeve napomene: 3, 150). Prvu cjelinu ovdje Plinije ne imenuje, ali se ona može odrediti po spomenu druge koja počinje s Timavom: *Illyrici ora mille amplius insulis frequentatur...* iz čega zaključujemo da je prethodno bilo riječi o obali Italije. Ovdje ćemo pogledati kako su otoci raspoređeni po velikim cjelinama i po skupinama unutar njih s istaknutim oznakama mjesta.

Ora Italiae (3, 151)

1. *Insulae in Ausonio mari praeter iam dictas memoratu dignae nullae, in Ionio paucae Calabro litore ante Brundisium, quarum obiectu portus efficitur...*

2. ... *contra Apulum litus Diomedia conspicua monumento Diomedis et altera eodem nomine a quibusdam Teutria appellata.*

Ora Illyrici (3, 151-152)

1. *Clarae ante ostia Timavi calidorum fontium cum aestu maris crescentium...*

2. ... *iuxta Histrorum agrum Cissa, Pullaria et Absyrtides Grais dictae a fratre Medae ibi interfecto, nunc Absortium.*

3. *Iuxta eas Electridas vocavere in quibus proveniret sucinum quod illi electrum appellant, vanitatis Graecae certissimum documentum, adeo ut quas earum designent haut umquam constiterit.*

4. *Contra Iader est Lissa et quae appellatae/appellata est...*

5. ... *contra Liburnos Crateae aliquot nec pauciores Liburnicae, Celadussae...*

6. ... *contra Tragurium Bova et capris landata Brattia, Issa civium Romanorum et cum oppido Pharia.*

7. *Ab Issa Corcyra Melaena cognominata cum Cnidiorum oppido distat XXV...*

8. ... *inter quam et Illyricum Melita, unde catulos Melitaeos appellari Callimachus auctor est.*

9. *XV ab ea VII Elaphites.*

10. *In Ionio autem mari ab Orico MM p. Sasonis piratica statione nota.*

Vidljivo je da Plinije sa svakom polovicom Jadrana postupa jednako. Kod prvog u italskom nizu, Brundizija, odnos grada prema otočiću koji zatvara njegovu luku iskazan je prijedlogom *ante*. U sljedećem, i ujedno jedinom preostalom slučaju na onoj strani Jadrana, odnos Diomedije spram Apulije iskazan je prijedlogom *contra*.

Prelazeći na iliričku stranu, Plinije počinje s ušćem Timava pred kojim su naplavinski otoci: oni su, kako očekujemo, *ante ostia Timavi*. No odmah zatim, određujući položaj sljedećih otoka prema Istri, Plinije navodi da su oni *iuxta agrum Histrorum*. Jednako tako se navodi i za legendarne Elektride u odnosu na Apsirtide.

U nastavku se *contra* javlja čak tri puta uzastopce. Otoci koji slijede su određeni naspram Jadera, Liburna i Tragurija. Nakon toga slijedi nešto drukčije

prikazivanje položaja, bitno podrobnije, uz navođenje odnosa među samim otocima i prema najbližem kopnu, te uz navođenje razdaljina u miljama.

Kako se vidi, ni jedan otok niti otočni skup nisu ostavljeni bez određenja mjesta u odnosu spram točaka ili dijelova obale. To određenje je podrobnije ili manje podrobno, izravno ili pak posredno, iskazano u mjerama udaljenosti ili bez njih, ali je bitna sastavnica ukupnoga opisa.

2.5. Da bismo mogli potpunije razumjeti Plinijeve izraze koje srećemo u opisu jadranskih otoka, najbolje je pogledati kako Plinije inače prikazuje priobalne otoke u svojoj geografiji.

Kao prvi uzet ćemo primjer otoka oko Likije (doslovno: u Likijskom moru), zemlje na jugozapadu Male Azije.

In Lycio autem mari Idyris, Telendos, Atelebussa, Cypriae tres steriles et Dionysia prius Charaeta dicta, dein contra Tauri promunturium pestiferae navigantibus Chelidoniae totidem, ab his cum oppido Leucella, Pactyae, Lasia, Nymphais, Macris, Megista cuius civitas interiit, multae deinde ignobiles, sed contra Chimaeram Dolichiste, Choerogyllion, Crambusa, Rhoge, Xenagora VIII, Daedaleon duae, Cryeon tres, Strongyle et contra Sidyma Antiochi Glaucumque versus amnem Lagussa, Macris, Didymae, Helbo, Scope, Aspis et (in qua oppidum interiit) Telandria proximaque Cauno Rhodussa (5, 131).

“U Likijskom moru su naime (otoci): Idiris, Telend, Atelebusa, tri puste Kiprije i Dionizija, ranije zvana Hareta, potom Helidonije, nasuprot rta Taura, pogubnog za pomorce, (te) od ovih Leukela s gradom, Paktije, Lasija, Nimfais, Makris, Megista kojoj je propao grad, zatim mnogi neznatni, a nasuprot Himeri Dolihiste, Herogilij, Krambusa, Roge, 8 Ksenagora, dva Dedaleja, tri Krija, Strongile i nasuprot Sidimi (otok) Antiohov i prema rijeci Lagusi Glaukov, Makris, Didime, Helbo, Skope, Aspis i Telandrija, na kojoj je propao grad, i blizu Kauna Rodusa.”

Ovaj opis otoka pred Likijom kreće od istoka k zapadu, dolazeći do Kauna, grada na granici Karije i Likije. Radi se o nizanju koje se prostorno određuje i pobliže na takav način da se na pogodnim mjestima upozori kako je neki od otoka položen upravo nasuprot određenoj točki na obali. U našem primjeru te su točke rt Taura, rt Himera, grad Sidima, rijeka Lagusa, grad Kaun. Kako se razabire, tri puta je odnos otoka i točke na kopnu iskazan izrazom *contra*, te po jedan put izrazima *versus* i *proximus*.

Evo i primjera Propontide, današnjeg Mramornog mora.

Insulae in Propontide ante Cyzicum Elaphonnesus, unde Cyzicenum marmor, eadem Neuris et Proconnesus dicta. Secuntur Ophiussa, Acanthus, Phoebe, Scopelos, Porphyriane, Halone cum oppido, Delphacie, Polydora, Artaceon cum oppido. Est contra Nicomediam Demonnesos, item ultra Heracleam adversa Bithyniae Thynias quam barbari Bithyniam vocant. Est et Antiochia et contra fauces Rhyndaci Besbicos XVIII p. circuitu. Est Elaea et duae Rhodussae, Erebinthos, Megale, Chalchitis, Pityodes (5, 151).

“U Propontidi su otoci: pred Kizikom Elafonez, odakle je kizički mramor, isti (je otok) zvan Neuris i Prokonez. Slijede Ofijusa, Akant, Febe, Skopel,

Porfirione, Halone s gradom, Delfakija, Polidora, Artakej s gradom. Nasuprot Nikomediji Demonez, zatim iza Herakleje naprama Bitiniji Tinijas, koju barbari zovu Bitinijom. (Tu) je i Antiohija i nasuprot ždrijelu Rindaka Bezbici opsega 18 milja. Tu je Eleja i dvije Roduse, Erebit, Megale, Halkitis, Pitiodi.”

U ovom opisu zapažamo da je prvom spomenutom otoku, Elafonezu, položaj određen u odnosu na grad Kizik prijedlogom *ante*, dok se u dva daljnja slučaja isti relativni smještaj (otok koji je na moru ispred neke točke na kopnu) iskazuje prijedlogom *contra*.

Ukratko, u slučajevima kada valja opisati smještaj otoka nasuprot točki na kopnu, Plinije poseže za prijedlogom *ante* svaki put kada započinje s nizanjanjem otoka u sklopu zadane cjeline. Taj prijedlog se više neće javiti u nastavku opisa te cjeline. Javit će se drugi izrazi, ali ako se radi o smještaju otoka naspram točki na kopnu, redovito se javlja *contra*.

Tako je u primjeru opisa početnih dijelova azijske sredozemne obale, koja po antičkom shvaćanju započinje s deltom Nila:

Insularum ante Asiam prima est in Canopico ostio Nili a Canopo Menelai guberantore, ut fertur, dicta, altera iuncta ponte Alexandriae, colonia Caesaris dictatoris, Pharos... (5, 128).

“Od otoka pred Azijom prvi je u Kanopskom ušću Nila, nazvan, kako se priča, po Kanopu, Menelajevu kormilaru, drugi je Far, spojen mostom s Aleksandrijom, kolonija diktatora Cezara...”

U nastavku istoga poglavlja slijedi opis otoka pred Fenikijom:

In Phoenicio deinde mari est ante Ioppen Paria, tota oppidum, in qua obiectam beluae Andromedam ferunt, et iam dicta Arados...

“Nadalje u Feničkom moru je pred Jopom Parija, cijela zauzeta gradom, na kojoj kažu da je Andromeda spala s nemani, i već rečeni Arad...”

Nešto dalje je opis Cipra. Nakon kratkih općih i povijesnih napomena o otoku, Plinije donosi popis gradova, pa kaže:

Oppida in ea XV, Neapaphos, Palaepaphos, Curias, Citium, Corinaeum, Salamis, Amathus, Lapethos, Soloe, Tamasos, Epidaurum, Chytri, Arsinoe, Carpasium, Golgoe. Fuere et ibi Cinyria, Mareum, Idalium. Abest ab Anemurio Ciliciae L. Mare quod praetenditur vocant Aulona Cilicium. In eodem situ Eleusa est, et quattuor ante promunturium ex adverso Syriae Clides rursusque ab altero capite Stiria, contra Neampaphum Hierae et Cepia, contra Salamina Salaminiae (5, 130).

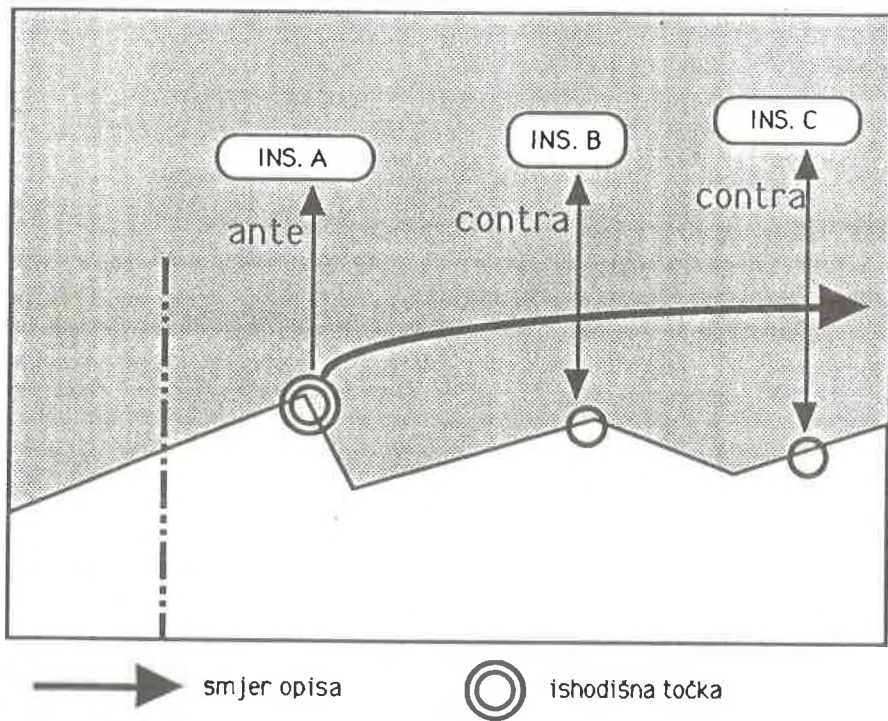
“Gradova je na njemu 15: Novi Paf, Stari Paf, Kurias, Kitij, Korinej, Salamina, Amatunt, Lapet, Soloent, Tamas, Epidaur, Hitri, Arsinoe, Karpasij, Golgoe. Bili su ovdje i Kinirija, Marej, Idalij. Udaljen je (Cipar) od Anemurija u Kilikiji 50 milja. More koje se između proteže zovu Kiličkim Aulonom. Na istom mjestu je (otok) Eleusa i četiri Klida pred rtom nasuprot Siriji, i na suprotnoj strani kod drugog vrha otoka Stirija, naspram Novog Pafa Hijera i Kepija, naspram Salamine Salaminije.”

Prešavši na nabranjanje otočića oko Cipra, Plinije je naveo da se Eleusa nalazi u tjesnacu spram kiličkog kopna (na sjevernoj strani Cipra), a zatim

spominje četiri otočića *Clides* koji se nalaze pred rtom koji se pruža daleko prema sirijskoj obali na istočnoj strani. Budući da su u nizu prva točka koja se precizno može utvrditi s obzirom na poznatu točku na obližnjem kopnu (ovdje je to Cipar), Plinije meće prijedlog *ante*. Govoreći o otočiću kraj suprotnoga, zapadnog rta, služi se prijedlogom *ab*, da bi u posljednje dva slučaja, upravo kada se radi o gradovima na Cipru, položaj otočića pred njima predočio prijedlogom *contra*.

2.6. Ovi primjeri posve dostaju za uobličene radne pretpostavke: u opisima otočnih skupova koji se nižu duž nekog odsjeka obale, Plinije će odnos prve precizno određene točke kopna povezane s jednim od otoka iskazati izrazom *ante*; ako se u nastavku javi još takvih slučajeva da se smještaj otoka može odrediti pomoću točke na kopnu, poslužit će se raznim drugim izrazima, ali je najčešći prijedlog *contra*.

Držim da se ovaj postupak može pojasniti. Prijedlog *ante* u latinskom ima posve određeno značenje: "pred, ispred". Podrazumijeva se da je mjesto pred kojim se nešto nalazi utvrđeno, poznato, prostorno definirano, kao što pokazuje uporaba izvedenica u jeziku inauguracijskog obreda (*antica/postica pars*). Prema tome, ovaj je izraz pogodan za pobliže prostorno utvrđenje prve točke u nizu, točke od koje se polazi.

Sl. 1. (Fig.1.)

Promotivši sve ovo sa stajališta podrijetla opisa otočnih nizova, jasno je da oni pripadaju starim opisima plovidbe duž obale (*periplous*). U podrobnom će opisu prva čvrsta kopnena točka imati posebno značenje, a ona će poslužiti i za "pričvršćivanje" otočnog niza za opis same obale. Pojednostavljeno kazano, kao da se plavi do te čvrste točke i od nje uočava najbliži otok, onaj koji je "pred" njom. U nastavku plovidbe spominju se otoci redom kako dolaze, a gdje se ukaže prilika, spominje se da je naspram nekoj točki jedan od otoka: on je tada "naspram, prema", jer se iz perspektive plovidbe duž obale to tako i doživljava (v. sliku 1.).

Uistinu, prijedlog *contra* "naspram, prema" je neutralan glede mjesta suprotstavljenih pojava. On naprosto izriče sučeljavanje. To daje i veću slobodu uporabe, omogućujući iskaze koji izriču i približne odnose.

2.7. Zahvaljujući gornjim i drugim primjerima iz Plinijevih knjiga, možemo sada bolje razumjeti i naš dio teksta. Neke nepoznanice ipak ostaju.

Prva je odnos između odrednica *contra lader* i *contra Liburnos*.

Kada Plinije navodi *contra Liburnos Crateae aliquot nec pauciores Liburnicae, Celadussae*, ne možemo biti sigurni odnosi li se odrednica *contra Liburnos* i na Keladuse. Ista se dilema javlja i malo dalje: *contra Tragurium* su Bavo/Bova i Brattia, a ostaje nejasno je li pisac doista htio kazati da su i Vis i Hvar također naspram Tragurija (bez obzira na to što mi znamo da oni to, u širem smislu, uistinu jesu!). Kod nizanja većeg broja otoka u Propontidi Plinije označuje novu "prostornu jedinicu" uvođenjem nove rečenice, pa i izriječkom (*secuntur...*). U sklopu nove sintaktičke cjeline, s obzirom na već naznačenu opću zamisao praćenja obalne crte, podrazumijeva se da niz napreduje zadatim pravcem. No poznavajući Plinijevu sklonost stegnutom izričaju (*breviloquentia*), sasvim je moguće da se srednji dio istočnojadranskih otoka dijeli kod njega i ovako:

I. Lisa i već imenovani otoci/otok - naspram Jadera;

II. Krateje i Liburnsko otočje - naspram Liburna;

III. Keladuse (podrazumijeva se: u nastavku prema jugoistoku);

IV. Čiovo i Brač - naspram Trogira;

V. Vis i Hvar (podrazumijeva se: južnije od prethodno imenovanih).

U cjelini bi opis jadranskih otoka trebao izgledati kako se vidi na priloženoj tablici:

I. prijedlog		II. prijedlog	
ante ostia Timavi	clarae (insulae)	ante ostia Timavi	clarae (insulae)
iuxta Histrorum agrum	Cissa Pullaria et Absyrtides	iuxta Histrorum agrum	Cissa Pullaria et Absyrtides
iuxta eos (Absyrtides)	Electrides	iuxta eos (Absyrtides)	Electrides
contra lader	Lissa et quae appellata(e)	contra lader	Lissa et quae appellata(e)

contra Liburnos	Crateae nec... Liburnicae, Celadussae	contra Liburnos	Crateae nec... Liburnicae, Celadussae
		↓	Celadussae
contra Tragurium	Bova et ... Brattia, Issa ... et ... Pharia	contra Tragurium	Bova et ... Brattia,
		↓	Issa ... et ... Pharia
ab Issa ... XXV (mp)	Corcyra Melaena	ab Issa ... XXV (mp)	Corcyra Melaena
inter quam (Corcyram) et Illyricum	Melita	inter quam (Corcyram) et Illyricum	Melita
XV (mp) ab ea	VII Elaphites	XV (mp) ab ea	VII Elaphites

3. Skup spram Jadera

3.1. Nakon ovoga promotrit ćemo skup za koji se navodi da se nalazi spram Jadera.

Najprije nekoliko napomena o samom Jaderu. Nema pouzdana dokaza da se liburnski Jader javlja u antičkoj književnosti prije 2. stoljeća. Navodni spomen u Pseudoskilakovu *Periplusu*, ako bi se i prihvatilo da sačuvana enigmatična imena u rukopisima kriju ime Jadera, ipak se mora pripisati kasnijoj redakciji djela. Ta kasnija redakcija ne može biti starija od pojave prvih detaljnih opisa primorskog Ilirika, a oni se javljaju tek od 2. stoljeća.⁶⁸ Tako na temelju sačuvanih odlomaka možemo pretpostavljati da je, primjerice, Artemidor Efežanin zacijelo spominjao i Jader.⁶⁹ Jader očividno ulazi na velika vrata u zemljopisnu predaju tek u 1. st. pr. Kr. Liburnija je tada već prilično čvrsto povezana s Rimom, a Jader je najvažnija općina i najveći grad u Liburniji. Pretpostavlja se da je sam Varon boravio u Liburniji još u prvoj polovici stoljeća.⁷⁰ Napokon je Jader postao poznat zahvaljujući ulozi koju su Jadertini imali u borbama između Cezarovih i Pompejevih snaga između 50. i 47. godine.⁷¹ U tijesnoj vezi s tim događajima je

⁶⁸ Opširnije M. SUIĆ, 1955, 153, 160-165.

⁶⁹ O iscrpnosti Artemidorovih podataka o jadranskom primorju i otocima govore odlomci sačuvani kod Marcijana Heraklejanina i Stjepana Bizantinca, u vezi s Alvonom, Flanonom i Aprorom. Usp. M. KRIŽMAN, 1979, 66-69.

⁷⁰ Prema VARON, *de re rust.* 2, 10; usp. E. BADIAN, 1962, 60 i d.

⁷¹ *Bell. Alex.*, 42, 3: *cum Octavius ex fuga Pharsalici proelii magna classe in illum se sinum contulisset, (sc. Q. Cornificius Caesaris quaestor pro praetore) paucis navibus laertinum, quorum semper in rempublicam singulare consisterat officium, dispersis*

afirmacija liburnā, koje postaju važan tip broda u rimskoj ratnoj mornarici, a zatim i uspostavljanje kolonije u Jaderu, zacijelo u prvim godinama Augustove samovlade.⁷²

Jader je važna točka na istočnojadranskom plovidbenom putu. To se vidi i po naznaci razdaljine između Pole i Jadera kod Plinija (160 milja), te po podacima o udaljenosti do Kolenta dalje prema jugoistoku (30 milja: 3, 140), kao i do Salone (112 milja: 3, 142). Zanimljivo je, međutim, da su udaljenosti morem poredane na takav način da se jasno razabire kako su to dionice puta koji valja prevaliti ploveći od Jadera do Skardone: Jader - Kolent 30 m.p.; Kolent - ušće Titija 18 m.p.; ušće Titija - Skardona 12 m.p.⁷³ Navedena udaljenost do Salone, najvjerojatnije, odnosi se na udaljenost cestom, kako je već prethodno spomenuto.

Niti za jedan drugi grad u rimskoj Dalmaciji nema kod Plinija tako brojnih obavijesti o udaljenosti od bližih i udaljenijih važnih točaka. Mislim da to dovoljno jasno pokazuje iscrpnost obavijesti o Jaderu kojima je Plinije raspolagao. Također je izvjesno da su ti podaci prikupljeni iz različitih vrela.

Ovdje valja upozoriti na još jednu vijest iz antičke književnosti. Pokazavši da je pjesnik L u k a n u svojem epu o rimskom građanskom ratu u kojem su se sukobile snage predvođene Cezarom i Pompejem sažeto, ali izvrsno, predočio položaj Jadera, Suić je skrenuo pozornost i na postojanje nekih detaljnijih opisa Jadera.⁷⁴ Predodžba grada pružena ususret valima koje donosi zefir-maestral potiče na daljnja razmišljanja. Teško je povjerovati da je podatak bio plod osobna pjesnikova uvida.

Kako su potvrdila i novija arheološka istraživanja, prvotni je zadarski poluotok bio dug gotovo dva kilometra.⁷⁵ Zamislimo li izgled toga rta i zaljev koji zatvara prema susjednom kopnu bez svih onih nasipanja nastalih prirodnim taloženjem i ljudskim djelovanjem, lako ćemo povjerovati da se u antici uzimalo kako je upravo to pravi početak južnoliburnskoga kopna. Dojam je pojačavala i sama luka, najbolji zaklon u ovim vodama, uz sigurnu opskrbu vodom i svim što je potrebno - zanemarujući činjenicu da je Jader morao biti i privlačan emporij. Sve su to uglavnom poznate stvari; vjerojatno će prilikom cjelovite objave istraživanja rimske nekropole na prostoru Relje biti potpunijih obavijesti o zanimljivom a donekle i iznenađujućem razvitku obodnih dijelova predrimskog i rimskog Zadra, napose s obzirom na luku i prateće objekte (brodogradnja, pristani, skladišta-*horrea* itd.).

3.2. S druge strane, postoji i izravnije svjedočanstvo iz antičke predaje. Pogled na P e u t i n g e r o v u kartu u najmanju ruku upozorava da bi Jader mogao biti od početka detaljnijeg kartografitiranja naše obale predočavan upravo kao najispruženiji rt južnoliburnskoga kopna. Na karti se dobro uočava upravo

Octavianis navibus erat potitus, et vel classe dimicare posset, adiunctis captivis navibus sociorum.

⁷² O Liburniji i Liburnima u I. st. pr. Kr. S. ČAČE, 1993, 1-35. Više svjetla u početke jaderinske kolonije unosi noviji nalaz natpisa s foramskog prostora: I. FADIĆ, 1990.

⁷³ Te tri dionice, računajući s omjerom 1/8, mogu se očitati kao 240, 145-150 i 95-100 stadija.

⁷⁴ M. SUIĆ, 1975, 20, 26.

⁷⁵ Usp. M. SUIĆ, sp. dj. i mj.; S. GLUŠČEVIĆ, 1990, 153.

takva ideja o položaju grada, koji je prikazan s dva tornja, smješten na jasno i naglašeno istaknutom poluotočiću koji strši iz konvencionalno nazubljene i blago izuvijane obalne crte. Unutar poluotočića ispisano je JADERA. Ispruženi, "rtni" smještaj Zadra naglašavaju i dvije crte koje prikazuju cestovne veze, prema Skardoni duž obale i prema Nedinumu u zaleđu. Karta je tako sastavljena da se izdvojenost Zadra iz mreže prometnica izričito može sagledati: sa stajališta magistralnog kopnenog prometa, Jader nije prolazna postaja.

Štoviše, u malenom zaljevu koji nastaje između zadarskog poluotoka i kopna upisano je PÖR. EPILICUS. što se razrješuje kao *Por(tus) Epilicus*.⁷⁶ A. Mayer je, čini se, pretpostavio da je za identifikaciju zaljeva/luke Jader tek približna oznaka, ili pak oznaka u najmanju ruku jednake vrijednosti kao i najbliža druga oznaka CLAMBETIS, ispisana duž crte na cesti Senia-Burnum, neposredno iza koljenastog loma na cesti, koji u Tabuli označuje cestovnu postaju. Mayerovo zaključivanje zapravo implicira i niz drugih hipotetičkih postavki, od kojih ćemo izdvojiti dvije ključne:

(1) Postaja **Clambetae* se nalazi na mjestu gdje cesta, koja iz Senije prolazi Likom, svladavši Velebit silazi k moru - to bi bilo na mjestu današnjeg Obrovca.

(2) Crtež poluotoka se ne odnosi na poluotočić na kojemu je smješten Zadar, nego simbolički predočava sjeverozapadnu istaku dalmatinskog kopna u cjelini, dakle kopnenu masu kojoj je zadarski polotočić tek neznatni privjesak.

Prva je postavka svjesno preuzeta, a u skladu je s raširenim uvjerenjem da magistralna rimska cesta Senia - Burnum - Salona doista svladava Velebit iznad Obrovca i kod Obrovca silazi na Zrmanju, nastavljajući dalje preko Medvide prema Ivoševcima i Krki. Što se tiče druge postavke, ona se uzimala bez posebnoga razmatranja. Tako je Mayer zaključio da se radi o položaju u Velebitskom kanalu koji je dobio ime po potoku, možda Paklenici. I samim imenom pretpostavljeni vodeni tok bio bi u svezi s imenom rijeke i kraja Lika.⁷⁷

Valja međutim kazati da su oba uporišta Mayerova rasuđivanja neutemeljena.

Prvo, rimska cesta predočena na *Tabuli* prolazi dubljim zaleđem, a ne preko Obrovca. Postaja **Clambetae* zacijelo se nalazi u južnoj Lici.⁷⁸ Stoga prikaz postaje na cesti uz samu morsku obalu nema nikakvo značenje za topografiju. "Spljošteni" prikaz svijeta na *Tabuli* prouzročio je posvuda slične pojave, te se ponekad mjesta udaljena i do 50 km od mora javljaju neposredno uz obalu. Valja ipak kazati da je kopist, kojemu možda valja pripisati u zaslugu dio tih pojava, u pravilu obalna mjesta jasno vezivao uz crtu obale te se pomnijim uvidom - koliko sam uspio vidjeti iz raspoloživih reprodukcija - razlučuju obalna od mjesta u zaleđu.

Za našu je temu važniji drugi vid problematike. Što uistinu predočava poluotok s nacrtanim mjestom i natpisom *Jadera*? Kako napominje Kozličić, riječ

⁷⁶ O ovom toponimu, koji se također rijetko spominjao u ilirološkim razmatranjima, A. MAYER, 1957, 140, s. Epilicus.

⁷⁷ A. MAYER, sp. dj. i mj.: "**Licus und Epi-licus standen sich also etwa als 'Licus-Bach' und 'hinterer Licus-Bach' gegenüber*". Usp. A. ISTI, 1934, 41 i d.

⁷⁸ Usp. MILETIĆ, 1994, 122-123.

je o samom gradu s lukom, "kartografiranom u obliku zaljeva".⁷⁹ Ovo "hipertrofirano" kartografiranje detalja na crti obale nije osobito često na *Tabuli*. Na Jadranu ga još vidimo u prikazu Tragurija, i, donekle splitskog poluotoka na kojem su *Ad Diana(m)* i *Spalato*. Izvan Jadrana se ističu rimska luka Ostia i Konstantinopolis.

Kako se vidi, pojava nije toliko učestala da bismo njene potvrde na Jadranu smjeli zanemariti. Držim, zapravo, da je ovakvo predočavanje Jadera na karti svijeta izvanredno jasan dokaz da je Jader već u ranoj fazi rimske kartografije bio posebno istaknut. Ono što moderna kartografija postiže umetanjem malih karata velikog mjerila kako bi se podrobnije prikazalo osobito zanimljive predjele, u antici se moglo ostvariti nerazmjernim prikazivanjem kritičnog detalja.

Drugim riječima, podaci koje donose *Tabula*, pjesnik Lukan i Plinije uvelike se slažu i međusobno dopunjuju. Zajedno, oni svjedoče da je Jader u sklopu rimske geografske predaje zauzimao položaj prvoga reda. Ističem napose r i m s k e , jer se čini da takav položaj Jader u grčkoj predaji nije uživao; najbolji pokazatelj je Strabonov opis istočnojadranskog primorja u kojemu Jader nije ni spomenut (*Geogr.* 7, 5, 4). Iako se ponekad čini pretjeranim pozivanje na Agripinu kartu, imajući u vidu činjenicu da ovdje naslućujemo razmjerno dalekosežnu promjenu u samom temeljnom pristupu geografskom predočavanju i opisivanju jadranskog prostora, sklon sam zaključku da je upravo Agripina karta zaslužna i za promicanje Jadera u red ključnih mjesta na Jadranu.⁸⁰

3.3. Ima li još kakvog posebnog razloga da se Jaderu pridaje osobito značenje?

Mislim da nas na dobar trag navodi ona opaska iz opisa skardonitanskoga konventa, kada uvodeći popis gradova na otocima sjeverne Liburnije Plinije kaže: *Insulae e i u s s i n u s cum oppidis praeter supra significatas Absortium etc...* (3, 140). Zaljev na koji se poziva može biti jedino Flanatički, koji je neposredno prije toga spomenut, no smatra se da je Plinije ipak imao (ili preuzeo) još širu cjelinu, ono što *Pomorski itinerarij* naziva *sinus Liburnicus*, a odnosi se na ukupnost zaljevskog akvatorija između Istre i sjeverne Dalmacije.⁸¹

Da je taj dio obale u Plinijevu glavnom izvoru doista bio smatran cjelinom, jasno je već po nabranjanju primorskih gradova čiji se niz završava s Ninom (Aenona). Od Nesakcija do Enone svi su gradovi na obalama ovog Liburnskog zaljeva, kao što su unutar njega i veliki otoci s gradovima - Apsirtidi, Kurik, Arba i Kisa. Krajnje točke su na sjeverozapadu kolonija Pola, na jugoistoku kolonija Jader.

⁷⁹ M. KOZLIČIĆ, 1990a, 320.

⁸⁰ Ova pretpostavka donekle je u proturječju s mišljenjem E. HONIGMANN (1931), koji drži da je od Strabona često citirani Horograf zapravo Agripa. No Horografa Strabon nikada ne citira u kontekstu opisa pojedinih oblasti, još manje uz prikaze mjesanih prilika, što je lako provjeriti koristeći indekse izdanja Strabonova djela. Da se pak Strabon služio ikojom kartom koja je bliska prototipu putnih karata od kojih potječe Peutingerova karta, vjerujem da bi Jader svakako spomenuo.

⁸¹ 272, 1-2: *traiectus sinus Liburnici Iader usque stadia CCCL*. Usp. M. KOZLIČIĆ, 1990a, 266; S. ČAČE 1988, 65 i d.; S. ČAČE 1993.

Odredivši udaljenost koja dijeli ova dva grada, Plinije je izvijestio čitatelja i o širini zaljeva. U najmanju ruku je vjerovao da ta mjera odgovara razdaljini s kojom je računao. 160 Plinijevih milja je uvelike pretjerana procjena u odnosu na stvarnost: prema daljinaru jadranskih luka udaljenost iznosi tek 81 nautičku milju ili oko 100 rimskih milja. Čini se da je Plinije ovdje uključio neku mjeru za dužinu plovidbe koja barem djelomice prati obrise zaljevskog akvatorija.⁸² 160 rimskih milja daje 1280 stadija, što nije dovoljno okrugao iznos da se pomišlja na "posudbu" iz tradicionalne geografije koja počiva na danima plovidbe i preračunatim prosječnim vrijednostima u stadijima.⁸³ Moguće je, dakako, da je 160 milja zaokruženi ekvivalent mjeri od 1300 stadija.⁸⁴

U svakom slučaju iz ovoga proizlazi prilično relevantna prosudba. Ako je Jader zamišljen kao grad na kopnu koji s juga zatvara prostrani zaljev, može se smatrati, slobodnije uzevši, da su i svi otoci sjeverne Liburnije (također) na neki način *contra Iader*. Drugim riječima, one *quae appellatae (insulae)* doista mogu biti sjeverniji otoci koje je Plinije naveo u opisu skardonitanskog konventa (3, 140) - ukoliko se prihvati takvo čitanje Plinijeva teksta. Jader se zamišljao i stvarno jest bio najvažnijom točkom izbočenog južnoliburnskog kopna. To će posebno vrijediti za one koji su svračali u Jader ploveći duž istočne jadranske obale. Onima koji su stizali sa sjevera, Jader je prva sigurna i svime opskrbljena luka. Dolazeći s juga, pomorci koji bi zastali u Jaderu, nakon toga bi se otiskivali na pučinu, ostavljajući zaljev i otočje zdesna. Upravo kao što se Pula sama ne nalazi na krajnjoj južnoj točki istarskoga kopna, tako ni Zadar nije na krajnjem rtu sjeverne Dalmacije, ali su te dvije luke bile i ostale ključne postaje pomorskih itinerarija.

Osobitim isticanjem položaja na kartama dojam se samo pojačavao i vodio tomu da se uvriježi odgovarajuća predodžba o Jaderu kao gradu i luci na rtu kopna koje s juga zatvara Liburnski zaljev, pa, prema tomu, i točki za koju se može reći da je naspram većine otoka položenih prema sjeveru.⁸⁵

4. *Lissa*

4.1. Napokon se možemo posvetiti samom pitanju Lise. Pogledi autora koji su se bavili identifikacijom ovog otoka razlikuju se, ponekad i znatno.

⁸² Izdavači ne signaliziraju kolchanja u rukopisnim predajama, pa nije opravdano tražiti grčku nastalu kroz prijepise.

⁸³ Usp. M. KOZLIČIĆ, 1990a, 262. Plinije inače donosi da je Italija mjestimice udaljena od Histrije i Liburnije oko 100 milja (citirajući Varona, 3, 45, što odgovara Strabonovu podatku za istu razdaljinu, *Geogr.* 7, 5, 3: 800 stadija; omjer milje i stadija 1/8); u opisu Histrije, međutim, Plinije navodi da je od Ankone do Pule 120 milja (3, 129). Ove mjere približno odgovaraju stvarnim udaljenostima, a uočljivo je kako Varon zavisi od grčke predaje; v. i M. KOZLIČIĆ 1990a, 69.

⁸⁴ Plinije u opisu Istre donosi za dužinu Liburnije s Flanatičkim zaljevom 225 milja (3, 129). Odbije li se onih 160 između Pule i Jadera, dobit će se 65 milja, što je ipak previše za razdaljinu do ušća Krke (48 milja: 3, 140).

⁸⁵ Spomenut ću i osobni doživljaj. Jedne nevesele zore u listopadu 1991. u iščekivanju novih granatiranja Zadra, stojeći na obali pred Filozofskim fakultetom s kolegom dr. Nikolom Jakšićem, imao sam priliku zamijetiti Osorčicu kako strši na sjeverozapadnom horizontu.

Mišljenja se kreću u rasponu od pretpostavke da je Lisa otok Ugljan (ili neki drugi, napose Iž) pred Zadrom, preko vjerovanja da je riječ o pogrešnom pisanju umjesto *Gissa* (*Cissa*, tj. Pag), sve do toga da se problem identifikacije ostavlja otvorenim.

U počecima modernog proučavanja antičke topografije, posljednjih desetljeća 19. i na samom početku 20. stoljeća izražena su sva navedena mišljenja.⁸⁶ F. Bulić je pretpostavio da je *Lissa* otok Ugljan, možda zajedno s Pašmanom, s kojim je u antici bio povezan.⁸⁷ Kiepert je bio istoga mišljenja. Međutim su Tomaschek i Miller, na temelju prosudbe da Plinije ovdje samo ponavlja spomen Paga (*Gissa* ili *Cissa*), kao i na temelju mlađih korektura u vatikanskom rukopisu, predložili čitanje *Gissa*.⁸⁸ To je pak ušlo i u kritičko izdanje Detlefsena.⁸⁹ Mayhoff ostavlja lekciju *Lissa*, ali njegovo čitanje cijelog izričaja možda stvara dopunske teškoće.⁹⁰ Posljedica je bila ta da Lisa ne ulazi u zbirke ilirskih zemljopisnih imena, pa se gotovo i ne spominje u studijama o antičkoj ili kasnijoj toponimiji Jadrana.

U znanosti je naporedo opstalo mišljenje da je riječ o posebnom otoku. Tomu je sklon Fluss, koji citira i druge pisce.⁹¹ I u zadarskim krugovima je opstalo mišljenje da se radi o jednom od zadarskih otoka.⁹² Brunelli iznosi čudno objašnjenje: prvotno je ime *Lissa* nosio Ugljan, ali je ono s vremenom potisnuto, te se prenijelo na otok iza Ugljana, Iž.⁹³ M. Suić je također sklon povezivanju Plinijeva nesonima *Lissa* s imenom otoka Iža.⁹⁴ Na bliskost i vjerojatnu povezanost s imenom Iža upozorio je i Š. Batović.⁹⁵ Podsjetivši na slojevitost Plinijevih podataka i potrebu opreznog pristupa, R. Katičić je ipak kazao da otok naspram Zadra može biti ponajprije Ugljan. Zgodno je navesti njegovu misao da se Ugljan spominje među zadarskim otocima "posebno i poimence radi osobita svojeg odnosa prema gradu".⁹⁶ M. Kozličić pak drži da je Lisa zacijelo Ugljan, ali da bi se pod tim imenom mogli kriti i neki susjedni otoci; time bi se moglo objasniti hipotetičku vezu *Lissa* - Iž.⁹⁷

⁸⁶ Možda nije zgoroga spomenuti da rani tibenski humanist J. Šižgorić 1487. drži da se otok Ugljan zvaao *Lopsica* (J. ŠIŽGORIĆ, 1981, 36, 40); nije li zapravo mislio na Plinijevu Lisu, a zbog rukopisa kojim se služio zabunom uzeo ime Lopsike kod Senja? Lučić se ne zadržava na ovoj temi. U jednom od izdanja kojima se služi stajalo je: *contra lader est Lissa et Lissacae appellatae* (I. LUČIĆ, 1986, 158, 160; usp. i 367).

⁸⁷ F. BULIĆ, 1886, 117.

⁸⁸ W. TOMASCHEK, 1874, 646; cit. prema D. DETLEFSEN, 1904, 44; K. MILLER, 1916, 490.

⁸⁹ D. DETLEFSEN, 1904, 44.

⁹⁰ K. MAYHOFF, 1906, 294.

⁹¹ FLUSS, *RE* XIII, 1, Stuttgart 1926, s. Lissos, 730-731.

⁹² Samo kao ilustraciju ranijih razmatranja spominjem G. KREGLIANOVICH ALBINONI, 1809, 141, gdje pisac trijezno zaključuje da je Lisa "l'isola di S. Michele", tj. Ugljan, "come dalla sua posizione deve dedursi".

⁹³ V. BRUNELLI, 1913, 116.

⁹⁴ M. SUIĆ, 1974, 58; ISTI, 1981, 250.

⁹⁵ Š. BATOVIĆ, 1973, 21-22; usp. i 28-29.

⁹⁶ R. KATIČIĆ, 1974, 43-44.

⁹⁷ M. KOZLIČIĆ, 1990b, 271 i bilj. 190. Pregled hipoteza s literaturom donosi A. CVITANOVIĆ, 1989.

4.2. Kako smo vidjeli podaci u vezi s Jaderom razmjerno su brojni. To čini utoliko vjerojatnijom pretpostavku da je Plinijev izvor spominjao i otok koji se nalazi spram Jadera u najdoslovnijem smislu.

Pregled usporedivih opisa u Plinija uvjerljivo pokazuje da su otoci čiji je položaj označen prijedlogom *contra*, koji opisuje odnos spram točke na kopnu (ili dijela obale), redovito upravo tako i smješteni. Štoviše, čini se da je u slučaju navođenja više otoka, onaj prvi spomenuti doista naspram kopnenoj točki u vrlo doslovnom smislu - ne samo ispred označene točke nego i blizu nje: Čiovo spram Tragurija, naspram Nikomediji Demonez, prema Jopi (Jaffa) Parij, nasuprot ciparskoj Salaminu Salaminije, spram Taurijskog rta Helidonije itd. (primjeri u odjeljku 2.).

Što se pak tiče mišljenja da *Lissa* valja čitati kao *G/Cissa*, vjerujem da je neopravdano već samim navođenjem izraza *et quae appellata(e)*. Nakon svega što se vidi iz različitih, osobito novijih analiza Plinijeva teksta, doista nemamo prava tvrditi da je ovaj pisac mogao sebi dopustiti toliku površnost, da najprije spomene jedan otok koji je već ranije spomenuo, pa neposredno za njim doda izričaj u smislu "i oni koje sam ranije imenovao". Da je Plinije htio izreći takvu misao, zacijelo bi kazao nešto poput "i ostali (otoci) koje sam već spomenuo".

Prema svemu, otok *Lissa* može biti jedino otok *Ugljan*. Prosječno udaljen od kopna oko 3 morske milje (oko 5,5 km), otok *Ugljan* je zacijelo još u antici bio spojen sa susjednim *Pašmanom*. Danas ih dijeli tjesnac *Ždrelac*, koji je produbljen kako bi se omogućio prolaz većim brodovima, a preko tjesnaca je sagrađen most. U antici su ova dva otoka, praktički spojena, zajedno tvorili zapreku dugu gotovo 50 km koja je štitila dobar dio južnoliburnske obale. Kanal koji dva otoka dijeli od kopna, zvan *Zadarskim oko Zadra* i *Pašmanskim* u produžetku, otvoren je široko prema sjeverozapadu, otvarajući tako i pogled iz *Zadra* prema udaljenim otocima zadarskog arhipelaga. Nasuprot ovome je južni ulaz kao i dobar dio *Pašmanskog kanala* prilično nezgodan za plovidbu. U antici, kada je razina mora bila najmanje dva metra niža, pličine, grebeni i otočići predstavljali su još veću opasnost, a struje koje se javljaju u vezi s plimom i osekom morale su biti još jače. Kako iznosi *Z. Brusić*, u vrijeme nepovoljne struje tromim trgovačkim brodovima nije preostajalo drugo nego da se zaustave i čekaju promjenu.⁹⁸

Sama činjenica da je protezanjem otoka naporedo s obalom zatvoren prilaz *Zadru* s pučine (osim sa sjeverozapada), podatak je koji će nužno ući u svaki imalo podroban prikaz *Zadra* i njegove okolice. Ako pak nastavimo razvijati iznijetu misao o predočavanju Jadera kao točke kod koje prestaje *Liburnski zaljev*, valja pretpostaviti da slijedi neka nova zemljopisna cjelina. To bi bilo primorje do ušća *Krke*. Kako sam već podsjetio, upravo za taj dio raspoložemo preciznim podacima o dužini plovidbe: od Jadera do *Kolenta* i od *Kolenta*, kroz ušće *Krke*, do *Skardone*.

Vjerujem da se u sve to sretno uklapa spomen prvog otoka koji je spram Jadera i da bi, prema tome, *Lissa* morala biti *Ugljan* (možda zajedno s *Pašmanom*).

4.3. Na kraju bih podsjetio na pitanja koja su postavljena ili se u svjetlu prethodnih razmatranja tek javljaju, a tiču se imena *Lissa*.

⁹⁸ Z. BRUSIĆ, 1991, 228 i d.

Nestanak izvornog imena otoka i njegova zamjena imenom predijalnog podrijetla (Ugljan < **Gellianum*) zavrijedili bi posebno razmatranje. Načelno govoreći, imajući u vidu novije spoznaje o toponimiji zadarskog otočja, promjena je morala biti uvjetovana potpunim podređivanjem otoka gradu. Otok Ugljan, koji je gradu najbliži, u težim vremenima kakva su morala biti potkraj antike, postaje sve važnijim osloncem grada. On naposljetku postaje i najvredniji dio teritorija nakon što je grad izgubio većinu kopnenih posjeda, dok je ostatak bio izložen pustošenjima. Valja pretpostaviti da su na djelu dva procesa: jedan koji je vodio tomu da se učvrstilo ime prema najvećem naselju,⁹⁹ drugi koji je do neke mjere "devalvirao" ime otoka, budući da je Ugljan, a s njim i drugi zadarski otoci, u svakodnevici smatran naprosto otočnim dijelom gradskog zemljišta. Već u ranom srednjem vijeku posvjedočen je običaj označavanja posjeda izrazima tipa *territorium sancti Crisogoni in insula in loco qui antiquo nomine Flaueico dicitur, nunc uero Postimana nominatur* (1067.). Imenuje se samo predio ili selo, uz oznaku *in insula*, ali se otok sam ne imenuje.¹⁰⁰

Moguće je također da je ovim promjenama pridonijelo i razdvajanje Ugljana i Pašmana, koji su se od nekog vremena počeli smatrati odjelitim otocima. Držim vjerojatnim da je do odjelitog imenovanja došlo ponajviše stoga što se u vrijeme neke opće promjene, koja je podrazumijevala i (pre)uređenje teritorija, ranije jedinstveno imenovani otok upravno podijelio, jer se uzelo da se radi o dvama otocima. Nije isključeno da se to dogodilo još u vrijeme početne faze uređenja Jadera kao kolonije.

4.4. Za ime Lissa nalazi se nekoliko zanimljivih analogija na Jadranu. Osvrnut ćemo se na njih u sasvim kratkom pregledu, s jedinom namjerom da se podsjeti na kontekst kojem pripada ovo ime, djelomice zanemareno zbog dvojbi oko čitanja i tumačenja izvora.

Lissos. Albanski grad Lezhë (Lješ, tal. Alessio). Prapovijesno utvrđeno naselje koje se razvilo u jedan od najvažnijih gradova Ilirije, smješteno pri ušću Drima. Najvjerojatnije prvi put spomenuto u Efora (4. st. pr. Kr.), odakle crpi Diodor (15, 13-14).¹⁰¹ U današnjim imenima grada vidljiv odraz vulgarnolatinske promjene *i > e*.¹⁰²

Lysi(n)a. Prokopije (*Bell. Goth.* I, 7, 32-33) donosi ime Λυσίονη (u rukopisima i Λυσίον), po svemu ime luke i naselja na mjestu današnjeg grada Hvara. Od oko 1100. nadalje različiti izvori bilježe inačice imena, koje je očividno u izravnoj vezi s onim koje bilježi Prokopije: *Liesna*, *Lesna* i sl. od čega i tal. *Lésina*, kao ime grada i otoka Hvara. S obzirom na to da se već u Prokopijevo

⁹⁹ Usp. promjenu imena otoka Paga prema imenu središnjeg mjesta/grada koje zamjenjuje staro ime Cissa (v. P. SKOK, 1950). Radi se o pravilu u imenovanju otoka. Kolega dr. V. Skračić, s Filozofskog fakulteta u Zadru, upozorio me na slučaj koji možemo smatrati ekstremnim: koratarski otočić poznat kao *Jadra* dobio je po ribarskoj naseobini ime *Pikera* i pod tim je imenom zabilježen u svim suvremenim kartama.

¹⁰⁰ N. JAKŠIĆ, 1989; E. HILJE, 1994.

¹⁰¹ G. VANOTTI, 1991; usp. S. ČAČE, 1994, 33 i d.

¹⁰² Za spomene u antičkim izvorima i kasnije promjene v. A. MAYER, 1957, 211-212.

doba grč. υ i ι izgovorom ne razlikuju, nije isključeno da je zabilježeni oblik samo grafijska varijacija, a da je pravo ime mjesta **Lis(s)ina*.¹⁰³

Zanimljivo je pak da se u obzir nije uzimalo svjedočenje Pomorskog itinerarija, dodatka Antoninovu itinerariju:

- 519 3 *Inter Dalmatiam et Istriam*
4 *insulae Apsoros Brattia Solentia Issa L i s s a*
- 520 1 *Corcyra Melta;*
2 *a Melta Epidaurus stadia CC,*
3 *insula Sasso a Dyrachio stadia CCC,*
4 *insula Cassiope, insula Gorcira.*¹⁰⁴

U nizu su navedeni glavni otoci od Istre prema jugoistoku: Apsirtidi, Brač, Šolta, Vis, *L i s s a*, Korčula, Mljet. Po svemu se čini da otok *Lissa* može biti samo Hvar, premda nisu isključena i drugačija tumačenja. Ostajući kod onoga što izvor donosi, a različiti drugi podržavaju, smatram da Itinerarij otkriva jačanje uloge luke i naselja na mjestu današnjeg grada Hvara u rimsko doba čije se ime prenosi i na otok u cjelini. Zacijelo nije slučajno da se ta zamjena imena dogodila upravo u tekstu koji bilježi morske prometnice, udaljenosti, otoke i pristaništa. Polazim od pretpostavke da je velika važnost hvarske luke s obzirom na glavnu uzdužnu jadransku rutu bila glavnim razlogom što će naposljetku u srednjem vijeku kod stranih pomoraca, ponajprije Mlečana, ime luke poslužiti i za imenovanje otoka Hvara.

Lésina. Ime jezera na obali sjeverne Apulije, uz poluotok Gargano, bez potvrda ranijih od srednjeg vijeka.

Toponima koji su barem prividno slični ili isti ima još priličan broj izvan Jadrana, napose u Egeji.¹⁰⁵ Kada ne bi bilo liburnske *Lise*, moglo bi se čak pomišljati na to da su ostali jadranski toponimi ove skupine nastali zahvaljujući grčkom utjecaju. Budući da to nije opravdano pretpostavljati za liburnski otok, čini se da je ipak riječ o domaćem jadranskom imenu. Često se navodi sličnost s *Cissa* i *Issa*, a svi zajedno svrstavaju se po podrijetlu u najstariji, tzv. mediteranski jezični sloj. To nije isključeno, ali valja svakako uzeti u obzir i mogućnost da je riječ o leksemu koji je živio i u jeziku predgrčkih jadranskih pomoraca, ponajprije Liburna. Raspored potvrda, posebno ako bi se uzelo u obzir i jezero *Lésina* uz Gargano, upućuje na prekomorske rute kojima su strujala ne samo dobra, već i seobe većih i manjih skupina.

Zaključni osvrt

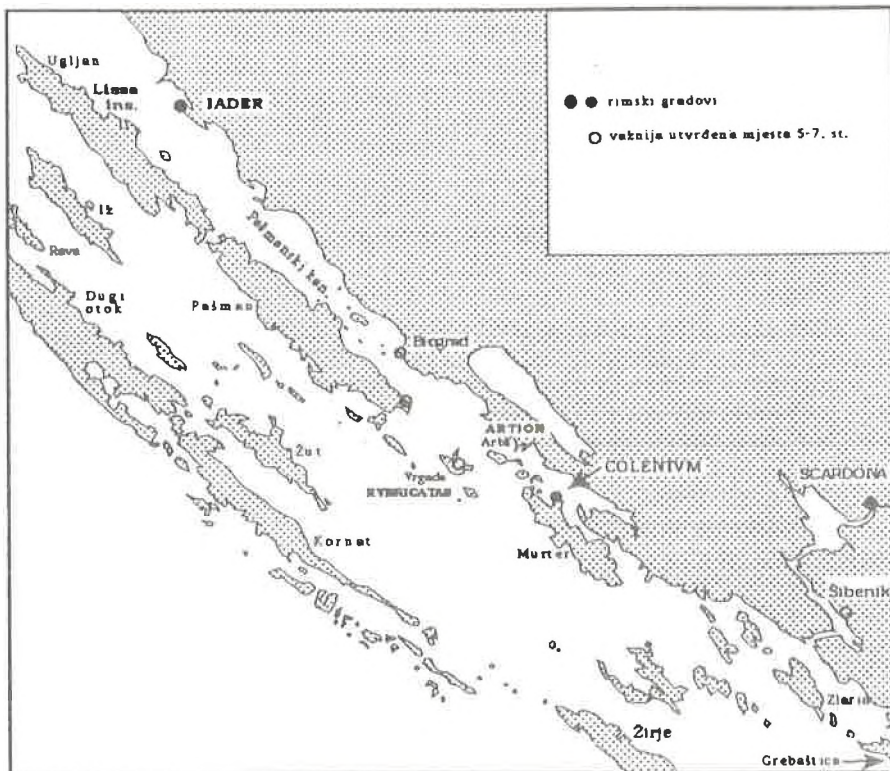
1. Južnoliburnska obala s otočjem prikazana je u Plinija na osobit način u odjeljku u kojemu pisac govori o skardonitanskom konventu rimske Dalmacije (3,

¹⁰³ Izričito za ovakvo tumačenje Prokopijeva mjesta I. GOLDSTEIN, 1992, 22; usp. N. PETRIĆ, 1986 i 1993, te S. ČAČE, 1994, 40. O potvrđama toponima *Lesna* (i sl.) u srednjem vijeku iscrpno R. BUČIĆ, 1950, 108 i d. Za široko prihvaćanje slavenske etimologije imena - koja se pokazuje teško održivom - najzaslužniji je bio autoritet P. SKOKA (1950, 182 i d.).

¹⁰⁴ Prema izdanju G. PARTHEY - M. PINDER, 1848.

¹⁰⁵ Usp. priloge u *RE* XIII, 1, Stuttgart 1926, 730-737. Toponimi s početnim *Lis(s)*-nalaze se na Kreti, u M. Aziji, Trakiji i na Siciliji.

140-141). Pokazuje se da bilježi otok Murter - *Colentum*, s istoimenim gradom, navodeći i udaljenosti koje ga dijele od Zadra (*Iader colonia*, 30 rimskih milja) i od ušća Krke (*ostium Titi fl.*, 18 milja). Analiza je pokazala da ove razdaljine odgovaraju stvarnosti i da je već i stoga nepotrebna emendacija koju je predložio C. Müller (XVIII > XLIII). Zaključna rečenica u 3, 140 stoga bi trebala glasniti: *Rursus in continente colonia Iader quae a Pola CLX abest, inde XXX Colentum insula, XVIII ostium Titi fluminis.*

Karta I. (Map I)

2. Daljnja razmatranja pokazuju da su navedene distance zapravo dio niza - malog sustava susljednih distanci - na potezu od Jadera do Skardone. Položaj ovog važnog grada je u Plinija jedino ovime pobliže određen, što potkrepljuje prethodno zaključivanje.

3. U dijelu posvećenom pregledu otoka pred obalom Ilirika Plinije je spomenuo otok *Lissa*, koji bi trebao biti Ugljan (možda skupa s Pašmanom) pred Zadrom (3, 152). U prilog toj tezi ponajprije govori izričaj *contra Iader*, jer se isti izraz u Plinija javlja mnogo puta s posve raspoznatljivim značenjem: uvijek se radi o otoku koji se uistinu nalazi spram neke točke (ili pojasa).

4. Dopunska razmatranja pokazuju da je Jader, kao i južniji Tragurij, bio važnom točkom u kartografiji i u opisu istočnog Jadrana. Takva uloga ovih gradova očituje se i njihovim hipertrofiranim predočavanjem na Peutingerovoj karti. Valja pretpostaviti da je do ovoga došlo u početnom razdoblju uspostavljanja rimske geografsko-kartografske predaje. Štoviše, ovo se može povezati i s Plinijevim citiranjem točnih distanci na pruzi Jader-Kolent-Skardona.

5. Načelno uzevši, sva ova razmatranja, uključivši i kasne potvrde manjih južnoliburnskih otoka u Anonima Ravenjanina, upućuju na zaključak da je prometna (dakle i strategijska) važnost južnog dijela liburnskog akvatorija bila osobito vrednovana u ranom razdoblju konačne uspostave rimske vlasti nakon polovice 1. st. pr. Kr.; ta važnost je možda još i porasla potkraj antike i može se povezati s pojavama poznatih utvrđenja i izvidnica po otocima i duž obale.

LITERATURA

- BADIAN, E., 1962. - Eugen Badian, Waiting for Sulla, *JRS*, 52, 60 i d.
- BATOVIĆ, Š., 1973. - Šime Batović, Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora*, 6, 5-165.
- BIANCHI, C. F., 1880. - Carlo Federico Bianchi, *Zara cristiana II*, Zadar.
- BOJANOVSKI, I., 1977. - Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak ANUBiH*, 15(13).
- BRACCESI, L., 1977. - Lorenzo Braccesi, *Grecità adriatica. Un capitolo della colonizzazione greca in Occidente*, Bologna.
- BRUNELLI, V., 1913.- Vitalliano Brunelli, *Storia della città di Zara, dai tempi più remoti sino al MDCCCXV*, I, Venezia 1913.
- BRUSIĆ, Z., 1991. - Zdenko Brusić, Nalaz posuda od niskometamorfne stijene na otočiću Frmiću kod Biograda i značenje ovog otočića u režimu plovidbe Pašmanskim kanalom, *Diadora*, 13, 225-240.
- BRUSIĆ, Z., 1993. - Zdenko Brusić, Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana, *Diadora*, 15, 223-236.
- BUČIĆ, R., 1950. - Remisie Bučić, I. Sancta Maria de Lesna - prva stolna crkva hvarska; II. Civitas nova i civitas quae aliis temporibus fuit, *VAHD*, 52, 108 i d.
- BULIĆ, F., 1885. - Frane Bulić, Prinosak poznavanju starina rimske Liburnije, *DASD*, 8.
- BULIĆ, F., 1886. - Frane Bulić, Prinosak poznavanju starina rimske Liburnije, *BASD*, 9.
- CVITANOVIĆ, A., 1989. - Alfons Cvitanović, *Otok Iž, Veli Iž*.
- ČAČE, S., 1988. - Slobodan Čače, Colentum insula (Plinije, Nat. hist. 3, 140), *Diadora*, 10, 65-72.
- ČAČE, S., 1992. - Slobodan Čače, Prilozi topografiji i toponimiji istočnojadranskog otočja od antike do srednjeg vijeka, *RZHAZUZd*, 34, 33-51.
- ČAČE, S., 1993a - Slobodan Čače, Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija, *RFFZd*, 32(19), 1-36.

- ČAČE, S., 1993b - Slobodan Čače, Prilozi povijesti Liburnije u 1. stoljeću prije Krista, *RZHAZUZd*, 35, 1-35.
- ČAČE, S., 1994. - Slobodan Čače, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr., *RFFZd*, 33(20), 33-54.
- DETLEFSEN, D., 1904. - Detlef Detlefsen, *Die geographischen Bücher (II, 242-VI Schluss) der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus mit vollständigem kritischen Apparat*, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.
- DALJINAR *Jadranskog mora*, 2. izd., Split 1977.
- DIPLOMATIČKI zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije, sv. I., sakupili i obradili J. Stipišić i M. Šamšalović, JAZU, Zagreb 1967.
- DUBOKOVIĆ-NADALINI, N., 1962. - Niko Duboković-Nadalini, Nautička svojstva luke grada Hvara, *Prilozi povijesti otoka Hvara*, II, Hvar.
- FADIĆ, I., 1990. - Ivo Fadić, Ime prokonzula Cn. Tamphila Vále na zdencu foruma Jadera, *AV*, 37, 409-433.
- FORTIS, A., 1984. - Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji*, ur. J. Bratulić, Zagreb.
- GLUŠČEVIĆ, S., 1990. - Smiljan Gluščević, Rimska nekropola u Kaljskoj ulici, *Diadora*, 12, 107-194.
- GOLDSTEIN, I., 1992. - Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, Zagreb.
- GUNJAČA, Z., 1986. - Zlatko Gunjača, Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Materijali SADJ*, 22, Novi Sad, 124-136.
- HILJE, E., 1994. - Emil Hilje, Prilog povijesnoj topografiji zadarskog otočja, *FOC*, 3, 49-76.
- HONIGMANN, E., 1931. - E. Honigmann (i W. Aly), *RE IV A 1* (1931), s. Strabon, 76-155.
- IVEKOVIĆ, Č. M., 1927. - Ćiril Metod Iveković, Otok Žirje, *SHP*, n.s., I., 45-49.
- JAKŠIĆ, N., 1989. - Nikola Jakšić, Prilozi povijesnoj topografiji otoka Ugljana, *RFFZd*, 28(15), 83 i d.
- JELIĆ, L., 1900. - Luka Jelić, Das älteste kartographische Denkmal, *WMBH*, 7, 167-214.
- JURIŠIĆ, B., 1953. - Blaž Jurišić, Starohrvatska imena dvaju naših otoka, *Rad JAZU*, 293.
- KATIČIĆ, R., 1970. - Radoslav Katičić, Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina, *Godišnjak ANUBiH*, 7(5), 71-132.
- KATIČIĆ, R., 1974. - Radoslav Katičić, Liburnski otoci kod antičkih pisaca, *Zadarsko otočje*. Zbornik, Zadar, 35-45.
- KATIĆ, M., 1995. - Miroslav Katić, Ubikacija putne postaje Loranum i trasa rimske ceste Tragurio - Lorano - Ad Praetorum, *Diadora*, 16 (u tisku).
- KOZLIČIĆ, M., 1990a - Mithad Kozličić, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split.
- KOZLIČIĆ, M., 1990b - Mithad Kozličić, *Istočni Jadran u Geografiji Klaudija Ptolemeja*, Zagreb.
- KRIŽMAN, M., 1979. - Mate Križman, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula - Rijeka.
- KREGLIANOVICH ALBINONI, G., 1809. - Giovanni Kreglianovich Albinoni, *Memorie per la storia della Dalmazia*, Zadar.
- KULUŠIĆ, S., 1984. - Sven Kulušić, *Murterski kraj*, Murter.

- LUČIĆ, I., 1986. - Ivan Lučić, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, Prir. i prev. B. Kuntić-Makvić, Zagreb.
- MARUŠIĆ, B., 1990. - Branko Marušić, Še o istrski Kisi (*Cissa*) in kesenskem škofu (*episcopus Cessensis*), *AV*, 41, 403-430.
- MAYER, A., 1934. - Anton Mayer, Lika, *Nast. vjesn.*, 43, 1934, 41 i d.
- MAYER, A., 1939. - Anton Mayer, Illyrisches, *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 66, 75-127.
- MAYER, A., 1944. - Anton Mayer, Putovanja po Jadranu pred preko dvije tisuće godina, II, *Hrvatski narod*, 6/1944, br. 1174, 29. IX, 4, Zagreb.
- MAYER, A., 1957. - Anton Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* I, Wien.
- MAYHOFF, K., 1906. - C. Plinii Secundi *Naturalis historiae* l. XXXVII, ed. Karl Mayhoff, Leipzig.
- MILLER, K., 1916. - *Itineraria Romana*, ed. K. Miller, Stuttgart.
- MILETIĆ, Ž., 1992. - Željko Miletić, Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija, *RFFZd*, 31(18), 63-88.
- MILETIĆ, Ž., 1993. - Željko Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *RFFZd*, 32(19), 117-150.
- MÜLLER, C., 1855. - Carolus Müller, *Geographi Graeci minores*, I, Paris.
- NISARD, M., 1850. - Pomponius Méla. *Oeuvres complètes*, ed. M. Nisard, Collection des auteurs latins avec la traduction en français, Paris.
- PARTHEY, G. - PINDER, M., 1848. - *Itinerarium Antonini Augusti et Hierosolymitanum*, ex libris manu scriptis ediderunt G. Parthey et M. Pinder, Berlin.
- PETRIĆ, N., 1973. - Nikša Petrić, Civitas quae aliis temporibus fuit (Grad koji je nekada postojao), *Hvarski zbornik*, 1, 177 i d.
- PETRIĆ, N., 1993. - Nikša Petrić, O ranokršćanskim nalazima i spomenicima na otoku Hvaru, *Diadora*, 15, 291-310.
- RAČKI, F., 1877. - Franjo Rački, *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb.
- RANSTRAND, G., 1971. - *Pomponii Melae De Chorographia libri tres*, ed. G. Ranstrand, *Studia Graeca et Latina Gothoburgensia* XXVIII.
- SKOK, P., 1950. - Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb.
- STOŠIĆ, K., 1941. - Karlo Stošić, *Sela šibenskog kotara*, Šibenik.
- SUIĆ, M., 1955. - Mate Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu, *Rad JAZU*, 306, 121-185.
- SUIĆ, M., 1955. - Mate Suić, Pizych na Dugom otoku, *SHP*, III. ser., 4, 135-140.
- SUIĆ, M., 1974. - Mate Suić, Zadarski otoci u antici, *Zadarsko otočje*. Zbornik, Zadar, 47-64.
- SUIĆ, M., 1975. - Mate Suić, Lukanov Iader (IV 405) - rijeka Jadro ili grad Zadar, *Diadora*, 8, 5-28.
- SUIĆ, M., 1981. - Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra I, Zadar.
- SUIĆ, M., 1987. - Mate Suić, Cissa Pullaria - Baphium Cissense - Episcopus Cessensis, *ARR*, 10, 185-218.

- ŠIBENSKI diplomatarij*. Zbornik šibenskih isprava, ur. J. Barbarić i J. Kolanović, Muzej grada Šibenika, Povijesni spomenici Šibenika i njegova kotara, I, Šibenik 1986.
- ŠIŽGORIĆ, J., 1981. - Juraj Šižgorić Šibenčanin, *O smještaju Ilirije i o gradu Šibeniku*, Prir. i prev. V. Gortan, Šibenik.
- TOMASCHEK, W., 1874. - Wilhelm Tomaschek, Miscellen aus der alten Geographie, *ZÖG*, 18, 692-721.
- TOMASCHEK, W., 1874. - Wilhelm Tomaschek, Miscellen aus der alten Geographie, *ZÖG*, 25, 645-667.
- VANOTTI, G., 1991. - G. Vanotti, Sulla cronologia della colonizzazione siracusana in Adriatico, *Hesperia*, 2, 107-110.
- WILKES, J. J., 1969. - John J. Wilkes, *Dalmatia*, London.

Slobodan Čače: PLINIUS THE ELDER ON THE ISLANDS OF SOUTHERN LIBURNIA
(*Nat. Hist.* 3, 140-141 and 152)

S u m m a r y

On two places Plinius speaks about south-Liburnian islands and coastal area: *Nat. hist.* 3, 140-141 and 152. Both places have been repeatedly discussed as a result of different lections and difficulties in obtaining correct interpretation.

In the first place the author discusses the question of *Colentum* island (*Nat. hist.* 3, 140). He proves that in this Plinius's place stated distances from *Iader* (30 Roman miles) and the *Krka* mouth (*Titius fl.*, 18 Roman miles) punctually correspond with the island of *Murter* (with *Liburno-Roman* town *Colentum* situated above the port *Hramina* in the village *Murter*). Distance of 18 miles from *Colentum* to the *Krka* mouth was measured across the straits between island of *Murter* and mainland. In the Antiquity this strait must have been navigable. Emendation XVIII (manuscripts) > XLIII (C. Müller) is superfluous.

Also, the author proves that it is necessary to connect *Iader - Colentum - ostium Titii* distances with the information on how distant *Scardona* was from the sea (12 miles up the river *Krka*: 3, 141). This is the only Plinius's definition of *Scardona* location realized across *Iader*, which was repeatedly incorporated into the distance system of Adriatic. Therefore, the above mentioned sentence in Plinius should be read: *Rursus in continente colonia Iader quae a Pola CLX abest, inde XXX Colentum insula, XVIII ostium Titii fluminis.*

Another problem is Plinius's mention of the island of *Lissa*, that is *contra Iader* (3, 152). A review of Plinius's uses of expression *contra X (est) insula Y* shows that *Lissa* can be identified only with an island that is really opposite *Zadar - Ugljan* (possibly together with *Pašman*, which once was joined to it).

The author holds that *colonia Iader* must have obtained an important place in Roman cartography (*Agripa*), which reflected in other sources, beginning with Plinius.

The author also discusses other questions concerning islands of Southern Liburnia in Antiquity.